

KOZARA

2. jun 1942:

Generalštab domobranstva uputio komandi 3. domobranskog korpusa naređenje u kome se ističe da »odnos hrvatskog domobranstva prema četnicima koji su organizovani od Talijana« mora biti »isti kao i naš prema talijanskoj vojsci«.

1. jun:

Kod Midveja otpočela trodnevna bitka između pomorskih i vazduhoplovnih snaga SAD i Japana. Pobedom snaga SAD uspostavljena ravnoteža na Pacifiku.

5. jun:

Komanda italijanske divizije »Pusterija« uputila Višoj komandi oružanih snaga »Slovenija – Dalmacija« (Supersolda) izveštaj o iskustvima stečenim u borbi protiv partizanskih jedinica u toku okupatorsko-kvislinških operacija u proleće 1942. (tzv. treće ofanzive), u kome ističe da ofanzivne operacije protiv partizana predstavljaju veliku teškoću i skoro uvek se svede na »napad u prazno«, jer se – iznenađenje – osnovni uslov uspeha teško postiže; da partizani uvek napadaju noću, iz velike blizine, načelno 1-2 dana posle posedanja položaja ili mesta, po svaku cenu težeći ka iznenađenju, da su u napadu veoma uporni i energični, ističu se savršenim poznavanjem terena i brzinom pokreta, da uživaju pomoć stanovništva, da njihove komande brižljivo proučavaju akciju koju će izvesti. U izveštaju se, pored ostalog, predlaže: da se svaka kolona upućuje samo uz jaku pratnju, da se sastanci izvode samo na otkrivenom zemljištu, a garnizoni, na linijama operativnog snabdevanja, postave na razmacima ne većim od 30 km, te da se oko njih vrše bočna »čišćenja«. Na kraju se konstatuje: »naš rat je rat bez pozadine«. Supersolda je ta iskustva preporučila svojim komandama armijskih korpusa.

10. jun:

Objavljen ukaz kralja Petra II Karađorđevića po kome Štab Draže Mihailovića postaje Vrhovna komanda jugoslovenske vojske u otadžbini, a Draža – načelnik štaba Vrhovne komande.

19. jun:

U Zagrebu potpisan sporazum (tzv. Zagrebački sporazum) između predstavnika vlade NDH i Više komande oružanih snaga »Slovenija – Dalmacija« (Supersolda): da italijanske snage napuste 3. zonu (sem Karlovca), a delom i 2. zonu; da ustaško-domobranske snage posednu ispražnjene garnizone i obezbede železničke pruge, da se u pomenutim zonama i dalje omogući stvaranje četničkih jedinica. Trebalo je da sporazum stupi na snagu 11. jula, ali su italijanske snage i pre roka otpočele napuštanje garnizona u Bosanskoj krajini.

19. jun:

Predsednik vlade Velike Britanije Vinston čerčil stigao u SAD. Sledećih dana on je sa predsednikom SAD Franklinom Ruzveltom vodio razgovore o budućim zajedničkim operacijama i o usklađivanju napora na izradi atomske bombe.

20. jun:

V Cetinju italijanski guverner Crne Gore general Pircio Biroli, primio Novicu Kraljevića, vođu »zelenasa«, Krsta Popovića i komandanta nacionalnih trupa u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku Blaža Đukanovića, koji su mu izrazili želju da sa svojim četničkim snagama učestvuju u napadu na partizanske snage u Hercegovini, pre nego se one spoje s partizanskim snagama u Bosni.

20. jun:

U šumi iznad sela Vrbniče (na planini Zelengori) održano savetovanje FS NOP i DV Jugoslavije sa štabovima 1, 2, 3. i 4. proleterske NOV brigade. Vrhovni komandant Josip Broz Tito je dao ocenu proteklih borbi, analizirao novonastalu situaciju i istakao nužnost pohoda brigada ka Bosanskoj krajini. Razrađeni su zadaci pojedinih brigada u prvoj etapi (prelaz puta Foča – Kalinovik – • Ulog i izbijanje na Treskavicu) i izdata su uputstva o svestranoj pripremi jedinica za pomenuti pohod, koji bi počeo kroz tri do četiri dana.

21. jun:

Nemačko-italijanske snage zauzele Tobruk i zarobile oko 25.000 vojnika iz sastava 8. britanske armije.

24. jun:

Otpočeo pohod grupe proleterskih udarnih brigada za Bosansku krajinu. Brigade su nastupale iz rejonu Vrbnica – Grenđići (na Zelengori), u dve kolone: desna (2. proleterska i 4. proleterska crnogorska NOV brigada) opštim pravcem Kalinovik – Treskavica – Kreševo – G. i D. Vakuf – Kupres, i leva (1. proleterska i 3. proleterska sandžačka NOV brigada) opštim pravcem Kalinovik – Treskavica – Bjelašnica – Konjic – Prozor – Livno – Cincar, sa zadatkom da na svojim pravcima nastupanja ruše komunikacije i oslobađaju naselja.

24. jun:

U Vašingtonu predsednik SAD Franklin Ruzvelt i predsednik vlade Velike Britanije Vinston čerčil primili Kralja Petra II Karađorđevića i tom prilikom izjavili da žele Jugoslaviju obnovljenu, sređenu i nepodrivenu nacionalnim razdorima. Za vreme razgovora čerčil je izrazio nezadovoljstvo zbog rada izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije i zbog neprekidnih razmirica jugoslovenskih političkih grupa u emigraciji.

29. jun:

Nemačko-italijanske trupe prodrle do El Alamejna (u Libiji), gde su otpočele višednevne borbe između nemačko-italijanskih i britanskih snaga.

5. jul:

Obustavljeno (do septembra 1943) slanje anglo-američke pomoći Sovjetskom Savezu pomorskim putem zbog uništenja anglo-američkog konvoja u arktičkim vodama od nemačkih pomorskih i vazduhoplovnih snaga.

6. jul:

»Slobodna Jugoslavija« prvi put emitirala vest o izdaji Draže Mihailovića objavljajući »Rezoluciju rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka«.

18. jul:

SAD objavile rat Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj.

28. jul:

Nemci ponovo zauzeli Rostov.

31. jul:

Benito Musolini u Gorici održao sastanak s načelnikom glavnog generalštaba, načelnikom generalštaba kopnene vojske, komandantom i štabom Više komande Supersolde i s komandantima 5. i 11. korpusa. Razmatrana vojno-politička situacija na okupiranom području Jugoslavije i analizirane operacije protiv NOV. Musolini odobrio preduzete mere i naredio da se »gvožđem i ognjem« uništi oslobodilački pokret u Sloveniji i ostalim područjima talijanske okupacione zone.

Početkom juna sve naše jedinice su bile u ofanzivnom rasporedu, osim razbijenih bataljona Četvrtog odreda i Proleterskog bataljona. Italijani su se izvlačili na jug, stalno tučeni, a ustaški .kvislinški državni i vojni aparati su bili potpuno kompromitovani i delimično razbijeni, donekle otporni samo tamo gde su bili zaštićeni okupatorskim snagama. Razvijajući ustanak na političkoj strategiji Komunističke partije, mi smo uspeli da kod srpskog naroda u ustaničkim krajevima osvetnički nagon pretvorimo u narodnooslobodilački, revolucionarni optimizam. Svest o osnovnom neprijatelju ovladala je postupcima većine Srba, a u vreme kad smo oslobodili Prijedor, isto tako i kod većine Hrvata i Muslimana. Četnici su postojali, ali ne kao pokret, nego kao izdaja. I srpskom narodu u Krajini polako postaje jasno, čak i na Zmijanju, da četnici nisu »osvetnici Srba«, nego funkcija okupatora. Mogli su se svetiti Nemcima ili Italijanima, oni su bili okupator. Nisu ih napadali. Mogli su se svetiti ustašama, oni su – zaštićeni vojnom snagom okupatora – izvršili najstrašnije pokolje i genocid. Ali i njih su prestali napadati. Ako su neki od njih u početku i bili za nekakav uskosrpski oslobodilački rat, prestali su i za to biti čim su ušli u italijansku žicu. Njihovo oružje, kad god je pucalo, pucalo je u one koji su bili istinski u funkciji slobode. Nemački poslanik iz Zagreba, esesovac Kaše, javio je u junu berlinskom ministarstvu spoljnih poslova kako u Hrvatskoj i Bosni, u zonama iz kojih se Italijani izvlače, »ustaše preuzimaju četničke jedinice, koje su uspostavili Italijani«. A Glajze Horstenau, nemački general u Zagrebu, istovremeno je javio svojoj vrhovnoj komandi da je Pavelićeva »vlada, prema sklopljenom ugovoru ... dogovorila saradnju s četnicima za uništenje partizana«. »U svakom slučaju«, pisao je Horstenau, »takvo ponašanje četnika, obezbeđuje jedan predah, koji može da posluži jačem policijskom hvatanju i stavljanju pod kontrolu hrvatskog stanovništva svih vrsta porekla, što može biti dragoceno u privrednom pogledu«.

Dok Nemci tako pišu o četnicima, i dok se Rade Radić s njima fotografiše u Banjoj Luci, a Drenović i Marčetić s ustašama u Mrkonjić Gradu, izbjeglička vlada u Londonu je obelodanila svoje saopštenje:

»Prijedor i Sanski Most pali su 17. maja. Četnicima je komandovao neki doktor Stojanović iz Prijedora koji je po zauzeću Prijedora zarobio 1500 domobrana i mnogo Talijana. Komandant domobrana bio je neki pukovnik Mrak koji je uspio da pobjegne u Bosanski Novi. Kada je doktor Stojanović zauzeo Prijedor on je pobio sve one Muslimane i Hrvate koji su bili protiv Srba. Hodžu je objesio na katoličku crkvu, a katoličkog popa na džamiju. Četnici drže u svojoj vlasti planine Grmeč, Petrovu Goru i Plješivicu. Svi četnici i partizani na ovom dijelu Bosne priznaju lcao vrhovnog vođu đeneraia Dražu Mihailovića...«

Stojanovića su najprije ubili, da bi ga mrtvog proglasili četnikom! A partizanski Grmeč, i Plješivicu i Petrovu Goru su takođe proglasili četničkim planinama. Pa zatim: da smo mi i četnici jedinstvena vojska, i to – Dražina!

Za istinu o nama tek se trebalo boriti.

U maju 1942. u Krajini ni jedan četnik nije pucao na vojsku okupatora. Ovladavši velikim prostorima, sad već u Prijedoru, Ljubiji i Bosanskom Petrovcu, mi smo bili uvereni da su »ustaško-četničke bande u Bosanskoj krajini pokolebane« i da je naš »najveći zadatak uništenje tih bandi«. Što se tiče njihovih junskih nasrtaja prema Kozari, bili smo uvereni da je to samo obezbeđenje Banje Luke, možda i »u cilju nekog koncentričnog napada na Prijedor i Ljubiju, ali za sada bez uspeha«. Rukavini i Bakariću sam 7. juna pisao da »Pavelić nema dovoljno snaga da organizuje ozbiljniji napad«, samo »vrši ove pojedinačne ofanzive u cilju postizanja prestiža i popravljjanja morala kod susjednih garnizona koji su se u posljednje vrijeme potpuno demoralisali«.

Mi smo početkom juna računali da Nemci i ustaše nemaju snaga, da bi uspešno izveli neku veću ofanzivu na našoj teritoriji. Sve smo napore usmerili na koncentrisanje naših snaga u nekoliko pravaca i za našu ofanzivu. Dolina Vrbasa i planinski masivi na njenim obalama, takozvane Vrhovine, bila je jedan pravac. Nosilac operacije: Prva udarna brigada. Cilj: razbijanje četnika i stvaranje slobodnog kordona prema reci Bosni. Drugi pravac bila

je dolina Sane: manji i veći ustaško-domobranski garnizoni oko Sanskog Mosta i u Sanskom Mostu. Imali smo na umu i Titov predlog, da oslobodimo Jasenovac. Činilo se da je to izvodljivo. Tako je mislio i Grga Jankez, kojeg je Glavni štab Hrvatske poslao u Slavoniju na dužnost komandanta zone. Početkom juna bio je u našem Štabu. Zajedno s Jankeзом bio sam 9. juna u štabu Drugog odreda, u malom kozaračkom logoru na Hajdučkom bregu, blizu izvora Golubače. Tamo je 9. juna s Banije došao i član Biroa CK KPH Ivo Marinković, koji je s Jankeзом išao u Slavoniju. Obojica su obećala da će »svakako Slavonce uveriti u neophodnost brzog napada na Jasenovac«.

No, ono što je usledilo narednih dana potpuno je izmenilo naše lepe želje. Glavnina nemačkih snaga s jugoslovenskog bojišta i glavnina ustaških jedinica, oko 45.000 vojnika, našli su se tih dana oko Kozare, a da mi to uglavnom nismo ni znali.

Potcenili smo protivnika, a to se sveti.

Pre svega, morali smo znati koliko je Nemcima značajan prijedorsko-ljubijski bazen. I to smo znali. Nas uopšte nije zabrinjavala moguća ofanziva na Prijedor. Izgubili bismo ga, pa opet oslobodili. Mi nešto drugo nismo računali: da bi neprijatelj mogao koncentrisati 45.000 vojnika i udariti na čitavu Kozaru. Ne, zaista to nismo verovali.

Sad se o ofanzivi na Kozaru sve znade. Ono najvažnije već je napisano, i o zabludama, i o herojstvu Kozare, i o strahovitoj žrtvi, i o samoinicijativi, o snalaženju i nesnalaženju ... Imamo sad i neprijateljsku dokumentaciju. Ona da smo slutili, a sad vidimo da je za nemačku komandu – govorilo se o tome i 27. februara 1942. na konferenciji kod komandanta Jugoistoka generala Kuncea (prisutni: general Badar, general Horstenau, poslanik Bencler, poslanik Kaše i dr Vezemajer) – »prostor Prijedor – Banja Luka od prvorazredne vojno-ekonomske i međunarodne važnosti«. Tad je takođe rečeno da je »savlađivanje ustanka u tom prostoru prvorazredno«, toliko važno, da su Nemci – obezbeđujući italijansku saradnju u operaciji – bili spremni, »ako su Hrvati saglasni, prihvatiti italijansku komandu«. Kunce je tada izdiktirao tri zaključka:

»Nemačke trupe neće ostaviti Prijedor.«

»Vojne operacije u prostoru Prijedor – Banja Luka vodiće se prema -iznesenom predlogu.«

»Vodeći te operacije ne može se računati sa uništenjem ustaničkih bandi za kratko vreme.«

Četiri dana posle našeg ulaska u Prijedor, revoltirani Edmund Glajze fon Horstenau je poslao depešu u Beč protiv Pavelića i Kvaternika, ustvrdivši da je »sistem Pavelić-Kvaternik oslabljen«, da taj sistem, »oslonjen na silu, sve više pogađa i delove hrvatskog naroda«, da »iza zidina policijskih zatvora sve više nestaju Hrvati«, iako ih pokušava opravdati činjenicom »da se komunizam u hrvatskom narodu sve više širi, pa se oštre intervencije jedva mogu izbeći«. Glajze Horstenau je 19. maja pisao kako je »poslednjih sedmica, u pogledu intenziteta, naročito pojačan komunistički ustanak na planini Kozari, severno od linije Prijedor – Bosanski Novi i u brdima južno od ove linije«.

Probleme, nastale padom Prijedora, Horstenau je analizirao i s Pavelićem, koji »svoj debakl« i činjenicu »koliko je malo ukorenjen njegov sopstveni režim, neće da prizna«. Svoja razmatranja je izložio u dvadesetak stranica. Piše, između ostalog:

»U zapadnobosanskoj ustaničkoj oblasti može se uočiti nastavak velike ustaničke prostorije na planinskom delu Hrvatske koji se -nalazi u italijanskoj okupaciji... Prijedor, koji je, kao što se ipak ispostavilo, prilično značajan za nemačku privredu, posebno zbog rudnika Ljuhija, pao je 16. maja očigledno kao žrtva panike, koja je izbila kod hrvatskih trupa ...«

I tad je naznačio ono što predstoji:

»Sredinom juna treba sa svežim hrvatskim trupama da otpočne plansko pročešljanje toga terena!«

Ovaj izveštaj je poslat iz Zagreba 19. maja, a već 20. maja Horstenau je na generalskoj konferenciji kod komandanta Jugoistoka generala Kuncea u Solunu. U zaplenjenim arhivima nađena je »službena pribelež'ka« sa te konferencije:

»I. Najpre general K u n e e daje kratak prikaz situacije na nekadašnjoj jugoslovenskoj teritoriji, pri čemu je konstatovano da u Srbiji vlada relativno mir, dok na sadašnjoj teritoriji Hrvatske postoje brige i nevolje. Is-

pred trupa borbene **grupe Bader neprijatelj se povukao** prema planini Durmitor. **Za sad su veća žarišta nereda:**

- a. Prijedor,
- b. Ozren,
- c. Majeвица – planina.

Jačinu ovih grupa potpukovnik Pfaferot ceni oko

- a. 3.000,
- b. 300,
- c. 150 ljudi.

II General Glajze, upitan za jačinu hrvatske armije, iznosi razliku između stare milicijske armije i nove armije, koja se upravo formira, i naglašava maršalove ekstenzivne planove. Za prve 4 planinske brigade, koje se sada formiraju, postoji 'kako ljudstvo tako i nemačko naoružanje. Mogućnost formiranja daljih 4 planinskih brigada je, s obzirom na to da od uopšte pozvanih najviše 50% dođe da odsluži vojsku, vrlo problematična. Kod već formiranih brigada mora se sprečiti da ih maršal odmah upotrebi za borbu, pošto sa njima još nije izvedena odgovarajuća obuka. Stoga se one ne smeju angažovati pre 15. 6. 42. Dalje brigade mogle bi se formirati samo u slučaju da one zamene sadašnju milicijsku armiju i da se ova rasformira. Od postojeće 4 planinske brigade tri treba upotrebiti za poduhvat Prijedor, a jednu što pre dodeliti 718. pešadijskoj diviziji radi pojačanja. General Glajze objašnjava dalje organizaciju ustaša, koja se deli na vojnu i političku, pri čemu se mora priznati, da su vojne formacije ustaša, koje se sastoje od dobrovoljaca, momentalno mnogo bolje od trupa hrvatskih oružanih snaga, koje se sastoje od ljudstva pozvanog da služi vojsku na osnovu opšte vojne obaveze. Momentano u ustaškim borbenim trupama nalazi se navodno oko 15.000 ljudi. Postoji namera da se formiraju 3 ustaške planinske brigade. Ustaše kao i kopnena vojska imaju svako svoj sopstveni komandni aparat. Sloga između njih nije uvek zadovoljavajuća.

Što se tiče situacije kod neprijatelja može se reći da je u nemačkoj okupacionoj oblasti ustanički pokret razjedinen sa izuzetkom prostorije kod Prijedora, gde dejstvuje jedna veća kompaktna neprijateljska grupa pod jedinstvenim rukovodstvom. Ovde bi se morao angažovati osim one tri hrvatske planinske brigade bar još jedan nemački bataljon. Komandant Jugoistoka ne samo da se slaže sa

lim, već je čak i spreman da za tu akciju stavi na raspolaganje 3 bataljona sa artiljerijom i tenkovima. Jedan od ovih bataljona treba da se uzme od 718. pešadijske divizije, a ostatak trupa sa teritorije Srbije. Pri tome 718. pešadijska divizija treba da u prvoj liniji zaštiti industrijsku oblast Zenica-Vareš-Tuzla i da tu osigura proizvodnju i transport proizvoda. Nezavisno od toga treba prekomandovati jedan bataljon za Prijedor, a komandu nad Prijedorom treba da preuzme jedan komandant iz Srbije, koji već sada obrazuje buduću borbenu grupu. Posle konferencije utvrđeno je da se rukovođenje poveri jednom generalu, i to komandantu 714. pešadijske divizije, generalu Štalu. Pošto se pretpostavlja da 749. puk može da ostane na teritoriji Srbije do jula, na kraju je određeno da se dva bataljona 714. pešadijske divizije, jedan artiljerijski divizion i delovi tenkovskog bataljona prekomanduju za Prijedor, a osim toga blagovremeno stavi u pripravnost još jedan bataljon za teritorijalnu odbranu radi preuzimanja zaštite železničke pruge i obezbeđenja rudnika posle sprovođenja poduhvata. Pukovnik Keviš obraća pažnju na to da se cilj poduhvata, naime ponovno puštanje u rad rudnika Ljubija i obezbeđenje transportovanja rude, može stvarno postići samo onda, ako se blagovremeno izvrše pripreme da se već duže vremena razorena pruga Sunja—•—Prijedor što je moguće brže osposobi. Za ovo se nemaju na raspolaganju sopstvene ili hrvatske snage, te se stoga moraju tražiti od Vrhovne komande nemačkih oružanih snaga...«

Kasnije, uoči ofanzive, početkom juna, Nemačka vrhovna komanda i komanda Jugoistoka, dala je komandantu grupe »Zapadna Bosna« generalu Štalu, kojemu su bile podređene i ustaško-domobranske trupe, ukupno 11 pešadijskih bataljona, jedan tenkovski bataljon, tri divizion artiljerije, inžinjerski bataljon, auto-transportni bataljon, bataljon za vezu, bataljon pomoćne policije, oklopni voz i raspoloživu avijaciju. Mađari su dali pet monitora dunavske flote. Pavelić: 27 ustaško-domobranskih pešadijskih bataljona, 8 baterija artiljerije i svu avijaciju. Četnici, za koje je na konferenciji u Solunu rečeno da »su voljni da prihvate naše sugestije i spremni su za saradnju«, takođe su uključeni u protivkozaračku ofanzivu, i to uglavnom jedinice Uroša Drenovića i Vukašina Marčetića.

Kozaru je branilo pet bataljona Drugog odreda, i čitav

narod Kozare. U odbranu je bila uključena i Prva brigada, a – ne direktno – i Prvi odred.

Odnos naoružanih snaga na Kozari i nemačko-ustaških jedinica: jedan naprama petnaest.

Ofanziva je počela 10. juna. Toga je dana, za sve nas neočekivano, nemačka motorizovana kolona od Ivanjske prodrla u Prijedor, a sutradan je pala i Ljubija. Uoči nemačkog prodora u Prijedor, uveče 9. maja, ja sam s Kozare otišao u naš Štab, kojeg smo smestili u Lušci Palanci. Neki od drugova iz Štaba, kao dr Vaso Butozan, zadržali su se u Prijedoru. Tu su ih i nemački tenkovi zatekli. Vaso je u Lušci Palanku stigao iznuren od napornog jahanja, mokat od znoja. Galopirao je aitavo vreme, kao da su tenkovi neprestano išli za njim. Kad se prvi tenk pojavio u gradu, sedeo je uz otvoreni prozor u prizemnici svojih prijatelja. Dokoličareći, pili su kafu. Tenk Vasu nije zbunio, jer smo i mi imali dva: zarobila ih je četa Dragutina Čurguza iz Drugog bataljona, razbivši kolonu »Crne legije« kod Bosanske Dubice. Vaso se nije uznemirio ni kod drugog tenka. Tek kad je čuo tutanj gusenica, pa provirio kroz prozor i video »neizmernu kolonu koja je sve prekrila« dosetio se jađu, iskočio u vrt, nekako se dočepao konja i u galop... Sve naše drugove koji su se 10. juna zatekli u Prijedoru, Nemci su iznenadili. Četvrti bataljon kod Omarske i Prva brigada kod Radosavske nisu uspeli zaustaviti snažnu motorizovanu grupu. Izenađena komanda mesta Prijedor sa zaštitnom četom, velikim brojem građana, gradskim NO odborom i rukovodstvom društveno-političkih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, probili su se na Kozaru jurišajući kroz neprijateljski raspored.

Bilo nam je jasno (to smo i Titu 11. juna pisali) da je »otpočela veća ofanziva na našu oslobođenu teritoriju«. Kurirski, a delnično i telefonski izveštaji su govorili o velikim borbama na svim prilazima Kozari, o tome da »sa ustašama idu Nemci«, da »neprijatelj nastupa sa tenkovima«, da su tu »i četnici«, da »obećavaju mir narodu, samo da narod ne ide sa komunistima«. Mislili smo: ofanziva kao i svaka druga. Neprijatelj će nadirati, mi ćemo ga tući, izmičući s glavnih pravaca, napadajući ga s bokova i s leđa. Kozara je i dotad doživljavala jake ofanzive i iz njih je uvek izlazila jača.

Od 1. juna su ustaške jedinice iz okolnih garnizona na-

dirale na Kozaru. Koncentrišući se oko Kozare, neprijatelj nam je davao mogućnost da naslutimo što sprema. No, ni jednog trenutka nismo pomišljali na ofanzivu onako ogromnih razmera. Uveren da se jedinice Drugog odreda mogu u svakoj situaciji odbraniti, mi smo onih dana prikupljali jedinice, neangažovane odbrambenim bitkama, za naš napad na Sanski Most. Osman i ja smo 10. juna potpisali zapovest za napad, smatrajući da »Sanski Most i sanska dolina moraju biti u rukama Narodno-oslobodilačke partizanske vojske«, jer otud se »i danas čuje lelek i jauk porobljene naše braće i drugova«. I tad, 10. juna, i tri sedmice kasnije, kad smo konačno mogli izvršiti napad, jedinicama smo pisali da »naš ulazak u grad mora hiti izraz pravedne osвете nad svim narodnim neprijateljima i istovremeno dokaz naše partizanske svijesti i bratstva Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni d Hercegovini«.

Deo snaga predviđenih za napad na Sanski Most već uveče 10. juna, a pogotovo narednih dana, nije se mogao »odlepiti« od neprijatelja. Jedinice Drugog odreda (4. i 5. četa Četvrtog bataljona, artiljerijska baterija i Prijedorska četa) i Prve udarne brigade našle su se pred nemačkim tenkovima i nisu mogle napustiti položaje.

Od napada na Sanski Most, koji je planiran za 11. juna, »u formi tri klina s ciljem da se čeone snage tih klinova što prije dohvate glavnih neprijateljskih uporišta i centra grada, kako bi se neprijateljske snage odmah u početku pocijepale, razbile i uništile«, morali smo odustati.

Ali Kozari smo morali pomoći.

Proboj jedinica s Kozare, što su one, koncentrišući udar na jednom pravcu, relativno lako mogle učiniti u prvoj fazi ofanzive, nije dolazio u obzir. To je bilo mišljenje štaba Odreda, a i naše. Narod Kozare, najdivniji narod, nije se smelo ostaviti na milost i nemilost neprijatelju. Snage, koje su ostale izvan obruča, trebalo je da pomognu Kozari izvođenjem neprestanih ofanzivnih akcija, kako bismo što je moguće više razvlačili neprijateljsku silu.

Na prvu vest o padu Prijedora, u trenu kad sam jedinicama Prvog odreda i delovima Prve brigade i Drugog odreda već bio poslao zapovest za napad na Sanski Most i očekivao komandante da izvršimo s najbližih kota rekognosciranje položaja, poslao sam našeg najsnalažljivijeg kurira, mladog Marka Bućmu, u štab Prve brigade. Bio sam uveren da će naša najelitnija jedinica uspešnim

manevrom zaskočiti neprijatelja u rejonu Piskavica i probiti se na Kozaru, kako bi Drugom odreda pomogla da se deblokira. Dan-dva kasnije četiri bataljona pod komandom Ivica Marušića su svom žestinom nasrnula na gusti raspored ustaško-nemačkih trupa. Dočekala ih je pešadija ojačana tenkovima. Obavešteni smo da se Prva brigada nije mogla probiti, povukavši se s 50 poginulih i 53 ranjena borca. Da smo tad mogli doći u vezu sa Štabom Drugog odreda, ili da je to pošlo za rukom Prvoj brigadi, pa da su naši s Kozare udarili na cestu Lamovita — Kozarac, kao što su to predlagali Ratko Marušić i Boško Šiljegović, blokada bi se na tom sektoru lako slomila, »jer su sve snage koje su imale ići za Prijedor i uz tu cestu okrenule se prema nama«, to jest prema junišnom rasporedu Prve brigade.

Prva brigada nije dugo izdržala na tom sektoru. Boško Šiljegović mi je pisao da je, »u teškoj situaciji, donijela odluku da napusti ovaj teren i da se bori sa terena Prvog odreda«. Šiljegović je štabu Prve brigade »savjetovao da to ne čine i ukazao na punu nepravilnost te odluke, te je time i njihova odluka izmijenjena«, ali nekoliko dana kasnije, kad je 3. ustaško-domobranska brdska brigada uz pomoć nemačke grupe Vedel i Marčetićevih četnika u području Kumbaruše pokušala opkoliti i uništiti iznurene bataljone Prve brigade, Marušić je Brigadu preveo na levu obalu Sane, a zatim na teren Prvog odreda.

Do 20. juna, i pored neizmerno nepovoljnijeg odnosa snaga, naše jedinice na Kozari su se uspešno nosile s neprijateljem. Bilo je nekoliko blistavih pobjeda. Tako su, na primer, Treći bataljon pod komandom Steve Rauša, i Četvrti pod komandom Petra Mečave 14. juna desetkovali 10. ustaško-domobranski puk Banjalučke brdske brigade. Poginulo je 300 ustaša; naši su zaplenili 9 minobacača. Štab Prve ustaško-domobranske brigade je 18. juna priznao da su neke satnije »ustaško-domobranske pukovnije izgubile više od jedne trećine boraca«. Francetić u jednom izveštaju piše: »Dijelovi neprijateljskih tijela lete po zraku, ali ostaci ne popuštaju postave. Već prvog dana moramo uvući u prvu borbenu crtu jednu pričuvu.« Bataljon Žarka Zgonjanina je u jednom silovitom protivnapadu otvorio sedamkilometarsku brešu u nemačko-ustaškom obruču. Tad je ubijeno preko 60 neprijateljskih vojnika, a 283 su zarobljena, među njima dva oficira. Zaplijenili su 325 pušaka. Neprijateljski izveštaj o krahu Drugog zdruha:

»Gubitci su ogromni, nastupila je panika... Borbe su bile nadčovječne.« Italijanski konzul u Banjoj Luci ocenjuje 24. juna: »Naoružane komunističke bande, koje sve do sada drže spomenute planine, daju ogorčen otpor, te raspolažu sa najmanje 5000 ljudi i uspevaju uprkos opkoljavanja da se održe u vezi sa komunistima, koji drže Grmeč.«

Dok je Kozara krvarila, smatrao sam da ostale jedinice ni jednog dana ne smeju biti na odmoru. Trebalo je sve učiniti, da smanjimo pritisak na opkoljene Kozarčane. Štab Drugog odreda je to -isto tražio:

»Usljed novonastale situacije kod nas, smatramo da Prvi odred treba da najtješnje sarađuje sa našim odredom, da bi pomogao razbiti neprijatelja.«

Onog kišnog juna sve vreme smo bili uvereni, i mi izvan Kozare, i drugovi na Kozari, da možemo »razbiti neprijatelja«. Još nismo imali pravu sliku o ofanzivi; još nije bilo izbrojeno 45.000 neprijateljskih vojnika. Računali smo da ih je barem tri puta manje.

Odlučio sam da sve raspoložive jedinice maksimalno upotrebim. Imao sam na umu nekoliko akcija: Bosanska Krupa, Sanski Most, Bosanski Novi... Odogodivši privremeno napad na Sanski Most, ocenio sam da je najbolje napasti Bosansku Krupu. Napali smo je u noći 19. i 20. juna.

Bitka za Krupu bila je jedna od naših najlepših pobeda.

Posle neuspelog pokušaja Prve brigade da se probije u obruč, kako bi u njemu otvorila brešu za izvlačenje opkoljenih snaga, smatrao sam da Kozarčanima nema korisnije pomoći od napada na okolne neprijateljske garnizone. Krupa je bila prva na redu i zbog odvlačenja snaga, koje su napadale Kozaru, ali i zbog privlačenja pažnje bihačkog garnizona. Od 11. juna za razbijanje kozarske ofanzive »mi smo poduzeli niz raznih akcija na raznim tačkama Bosanske Krajine, tako da bi neprijateljske snage razvukli« — pisao sam 22. juna Bakaniću i Rukavini. Takođe sam im tada pisao kako smo »čuli da neprijatelj vrši akciju i na vas, to jest na Liku«, pa smo Krupu i zbog toga napali »kako bi bihački garnizon bio privezan i ne bi mogli da šalju snage za Liku«. Istovremeno smo molili Glavni štab Hrvatske da naredi banijskim jedinicama, »da budu aktivne i da vrše pritisak na neprijatelja, pogotovo kod Cazina i Dvora na Uni«, takođe da »ruše sve komunikacije bez ob-

zira, pošto neprijatelj se služi iznenadnim i brzim prodorima motorizovanim jedinicama (tenkovima i blindiranim automobilima) i s tim brzim prodorima unosi zabunu kod boraca koji još nisu navikli na takvu borbu«.

Nadao sam se da će jedinice Prvog odreda, oslobodivši Krupu, uspešnim prodorom levom i desnom obalom Une prema Otoki i Bosanskom Novom, ugroziti Noviš, što će primorati nemačko-ustašku komandu da obezbedi to važno komunikaciono čvorište. »Nema bolje pomoći našim herojskim braniocima Kozare« – pisao sam u zapovesti za napad.

Prvu brigadu, iznurenu višednevnim borbama, upravo izvučenu iz krvavih okršaja protiv Nemaca i ustaša, nismo mogli upotrebiti u napadu na Krupu. Ali nama su bila dovoljna i dva bataljona Prvog odreda – Treći pod komandom Hamdije Omanovića i Roče Bogunovića, i Udarni pod komandom Burina Predojevića i Đure Štrpca. Muharem Terzić, naš obaveštajac koji je radio u Krupi, poslao nam je detaljna obaveštenja o rasporedu dveju domobranskih i jedne ustaške čete, o utvrđenjima, minskim poljima, o bodljikavoj žici sa zvoncima ... Dva dana pre napada šezdesetgodišnji Hašim Bužimkić, u kojeg neprijateljska komanda nije sumnjala, izvukao se iz grada i doneo nam najnovije podatke od Muharema Terzića.

Popodne 17. juna s Alana, pošumljenog brda iznad sela Gudavca, manje od deset kilometara na jug od Krupe, nad izvorom kratkotoke Kružnice, sa svim komandantima i komesarima Trećeg i Udarnog bataljona i njihovih šest četa, koje su imale oko 700 boraca, osmatrali smo Krupu. Gradić se mogao videti kao da je na dlanu. Izgrađen na slivu Kružnice u Unu, nekad sav na jednoj strmoj litici, kula koju ni dve hiljade konjanika i tri hiljade pešaka osmanlijske vojske nisu ni posle četvromesečne opsade mogli osvojiti, gradić je vanredno pogodan za odbranu. Napad sa zapadne strane, s padina Grmeča, bio bi uzaludan, ako se ne bi napadalo i sa zapadne obale Une, jer bi se u tom slučaju posada mogla povući u železničku stanicu i pilanu na levju obali.

Okupljene komandante i komandire sam pitao za savete. Mahom su to ljudi iz onog kraja. Njihove su čete i ranije vodile borbe oko Krupe, a mnogi od komandira i boraca su učestvovali i u prvom, neuspešnom, napadu na Krupu 28. jula 1941. godine. S nama je bio i Redžo Terzić, Krupljanin, koji se upravo bio vratio iz bolnice, ranjen još u Jo-

šavki, kad je bežao s mladim Trkuljom. Predložio je da će se uvući u grad s grupom bombaša i dati znak za napad. Omanović je predlagao prebacivanje dela snaga na levu obalu Une:

– Treba s obe strane reke napasti istovremeno!

Oba predloga je bilo neophodno usvojiti. Upad u grad je trebalo izvesti slično upadima koje smo izvršili prilikom oslobođenja Prijedora. Panika stvorena u centru garnizona biće najbolji saveznik. Morali smo se poslužiti varkom, jer nismo imali premoć ni u oružju ni u živoj sili. Računao sam da će u grad prodreti jedna od četa Udarnog bataljona. I odmah se javio dobrovoljac: komandir Omladinske čete Ahmet Šehović, obučarski majstor. Komesar njegove čete, mladi Veljko Pjevač, koji je kod Sehe bio šegrt (i obučarski, a i politički, pa je uz svog majstora postao i dobar kalfa i savesan komunist), odmah se javio posle komandira:

– Ako majstor kaže da ćemo proći u grad bez borbe, proći ćemo, glavu dajem!

Redžo Terzić ih je obojicu zagrlio:

– Takve vas volim, zajednički ćemo čuda učiniti!

Činilo se da će se Unu teže preći, nego prodreti u grad spuštajući se s Grmeča. U jedinicama Krajine bilo je malo plivača; većina boraca je rasla u planinskim selima, daleko od reka. Ali neko je morao i preko Une. Taj zadatak smo poverili Omanoviću i Bogunoviću. Trebalo je da s Radićkom i 2. bihaćkom četom forsiraju Unu 6–7 kilometara uzvodno, kod Crnog jezera, tamo gde je veliki železnički tunel, i da onda, ostavši po svaku cenu nezapaženi, u 1 sat 20. juna izvrše napad na Krupu sa zapadnih brda i uvalom potoka Hodžinac.

Pdkret četa je počeo predveče 18. juna. Popodne i čitavu noć je padala jaka kiša. Iz oslobođenog Ripača smo grmečkim putevima prevezli tri čamca, zapravo tri balvanska korita. U tim kontima smo trebali da prevezemo oko 220 boraca dveju četa Trećeg bataljona. Moralo se nastupati krajnje oprezno. Neprijatelj o našoj koncentraciji nije smeo znati ništa; u protivnom – napad bi propao. S kote 337, iznad same Une kod Crnog jezera, osmatrao sam prilaz naših četa na zapadnu obalu. Balvanski čamci su bili neverovatno teški, a borai su ih morali spustiti niz strmu, vijugavu, često oštrouglu stazicu i litičastu padinu. Strmina je mestimično strahovito oštra – čak i 45 ste-

peni. Spuštanje je dugo trajalo. Čamci su bili u Uni tek u ponoć. Do jutra se uspela prebaciti samo Radička četa kojom su komandovali Dane Agbaba i Branko Bokan. Druga bihaćka četa se mogla prebacivati tek naredne noći, pred sam napad.

Dogovorena su tri znaka za napad. Pre svega: paljenje neke štale ili senika u samoj Krupi. Taj znak je trebalo da dade Šehoviić. Zatim: artiljerijski pucanj s Alana, gde smo izvukli naše haubice. Osim toga, Đurin i Omanović su se još dogovorili da početak juriša počnu onda kad jedan i drugi ispale po tri crvene rakete. Roca Bogunović, duhovit i hrabar čovek, uvek spreman da se našali, opominjao je Đurina:

– Pazi da na farbu odgovoriš farbom!

Štab je naš tada bio u kući Sime Praštala u Lušci Palanci, ali od početka pripreme za napad na Krupu bio sam ili u Miloradovom štabu u Benakovcu, na putu od Palanke za Krupu, ili na položajima iznad Krupe. Sve do popodne 19. juna bio sam uveren da se naše čete prikupljaju za napad u najvećoj tajnosti. Borcima nije bilo rečeno kud idu, a starešinama je najstrože zabranjeno da govore o pripremama. Tim više sam bio zaprepašten, kad smo, jašući u grupi – čini mi se sa Đurom i Osmanom, Vašom, Miloradom i Veljkom Stojnićem, kojeg smo povukli u Odred, a za komesara 1. brigade je poslat Ilija Materić iz Petog odreda – naišli na grupu dečaka i devojčica. Brali su jagode. Nekoliko krtolčića od likovine bilo je puno svežih grmečkih plodova. Đuro je sjahao:

– Bi li nam dali malo?

Jedan od mališana se narogušio:

– To je, družo, za ranjenike.

– A je li bolnica blizu?

– Što se to tebe tiče! – odbrusio je mališan.

– Dobro, ne ljuti se – pomirljivo će Đuro. – Ta mora da je blizu kad berete jagode za bolnicu.

– To je briga naših odbornika. Zadužio nas je afeže, a ti ne razbijaj glavu.

Tad je i Milorad sjahao:

– Pa možete nam, valjda, reći gde je bolnica?

Dečak se na Milorada nasmejao:

– Tebi bi rekli, komandant si, ali nećemo govoriti pred drugima...

Milorad je zagrlio mališana i pokazao na me:

– Tu je i komandant Košta, njemu recite.

Dečak se izvukao iz zagrljaja i zaškiljio u Milorada. Dugo ga meri i sve je ljući:

– Zezaš ti nas, komandante. Nema tu Koste, on je partizane odveo na Krupu. Noćas će Krupa pasti, pa zato i beremo jagode, biće ranjenika ...

Bio sam zbunjen, kao da me grom udario. Otkud da deca znaju da mi noćas napadamo Krupu! Đuro se smejao, i Milorad.

– Grmeč ti uvek znade kud mu vojska ide.

Bio je to čudesan narod, neverovatan. Drugovi su me uverili da niko od obaveštenih drugova nije rekao za napad, ali narod je to slutio. Na putu do logora, u šumi ispod vrha Alana, stalno smo prolazili pored grupa žena i starijih ljudi. Neki starci su nosili boce i četurice pune rakije. Na glavama žena tepsije s pitom, u rukama zavežljaji. Ima i dečaka, na ražnjevima nose pečenu jagnjad. Na devojačkim ramenima vezeni peškiri, smotane košulje, snoplje pletenih čarapa. I svi su išli u istom smeru, upravo tamo gde je trebalo da izvršimo smotru onih četa, koje su napadale s desne obale Une. Grupe se stapaju u kolone, i šarene kolone vijugaju stazama, a pesma se Grmečom razleže. Te se kolone zaustavljaju u šumi na domak prostrane livade, gde nas čekaju čete Trećeg i Udarnog bataljona. Civili na livadu ne izlaze, znaju red. Dok polazimo, čujemo: šapću naša imena, zanosno ih izgovaraju, kao svetačka imena u molitvama. Ni jednom da pogreše: uvek znaju ko je ko.

Trti čete Udarnog i 2. bihačka Trećeg bataljona su postrojene u zalaz sunca 19. juna. Pred strojem su Milorad Mijatović i njegov zamenik Petar Vojnović. Milorad mi raportira prvi, a zatim Đurin. Narod se nagruvava oko livade, ali još ne izlazi na poljanu.

Posle smotre, kratko govorim:

»Kozara goni, mi ćemo joj pomoći. Drugovi, razbićemo ustaško gnezdo na Uni, osvetićemo ubijeni narod. Pobeda će biti naša, jer smo vojska pravde, vojska naroda slobod-

darskih težnji. Pobjeda vas čeka. Krupa je pred nama, sretno drugovi! Smrt fašizmu!»

Pet stotina boraca, kao jedno, odzdravljaju:
– Sloboda narodu!

Ali i sva okolna šuma odzvanja. Čitav Grmeč s borcima Podgrmeča kliče: »Sloboda narodu!« A kad se slegla jeka tog silovitog kliktanja, pa Milorad komandovao voljno, iz šume se pokrenu okupljeni svet, nagrnuše šarene i crne marame, zamirisu pečenje i rakija, razleže se pesma:

Garavušo, garavom se zvala,
bil' poljubac partizanu dala.

A iz šume, iz gomile koja polako pritisnu livadu s borcima, odjeknu devojačko natpevanje:

Oj Udarni, pola roda moga,
Đurin uze brata i dragoga.

Starci okružiše nas iz Štaba. Većina njih je mene tada prvi put videla, ali su me znali. Krajina neobično mnogo voli svoje komandante. Partija je od ustanka tkala u narodu legende o komandantima. Pa ako smo i bili slavni, bila je to, zapravo, slava Partije. Svi, oko nas okupljeni, pružaju boce i čitnice s rakijom. Mora se potegnuti koji gutljaj. Branko Čopić, pesnik Grmeča, uzdiše naoko ojađen:

– Šteta što nema komesara Roče. On sad žedan leži sa svojim borcima sakriven s druge strane Une.

Devojke i borci se hvataju u kolo.

Neki još jedu. Niko ne voli jurišati gladan.

Već je bilo uveliko onoćilo, a noć mrkla, bez zvezda, kad sam uzjahao Sokola. Komandiri se razgalamiše: zbor, zbor, zbor... Pjesma umuknu, kolo se raspade. Čete su u tren oka bile postrojene. Još jednom sam pred njima, na Sokolu, koji se poigrava:

– Komandiri, čuvajte borce. Sretno, drugovi!

A onda su kolone krenule. Svak zna svoj pravac i svoj cilj. Odoše šutljivi u noć, a narod, sad bez zavežljaja u rukama i tepsija na glavama, tek poneki starac s bocom neispijene rakije, polako ide za njima, da bi se počeo – u iščekivanju – raspoređivati po čukama i uvalama na domak Krupi, iza jurišnog rasporeda Udarnog bataljona. Takav je taj narod: uvek zna kud mu vojska kreće, uvek vojsku prati, kao sopstvenu sudbinu.

Štab sam smestio na Alanu, gde je prethodne noći izvučena haubica kalibra 105 mm. U mrkloj noći nismo mogli pratiti pokret četa. Krupa je uglavnom bila u mraku i više smo je naslućivali po dva-tri usamljena svetla, nego što smo je mogli videti. Oko nas tišina. Niko ne govori, samo se povremeno javi Đuro:

— Koliko je? — pita za vreme, kao da mu je teško pogledati sopstveni sat.

Za to vreme udarne čete pod komandom Vece Ćurguza i Milana Majkića, Laze Marcete i Zdravka Njegovana, te Ahmeta Šehovića i Veljka Pjevca, kao i 2. bihaćka četa Trećeg bataljona, privlačile su se gradu u koji su trebale da upadnu s juga i jugoistoka. Tačno u ponoć u centru grada je planula ogromna vatra. U isti mah na ulazu u grad, ispod Govedarnice, vinule su se u mračno nebo tri crvene rakete. Trenutak kasnije isto takve tri rakete su ispaljene s leve obale, iznad Čajluka i Tečije. Prišao sam artiljercima:

— Paljba po Starom gradu!

Šest sati posle toga, kad sam ja već krenuo u Krupu, a zatim, dalje, na sever uz Unu, usmeravajući čete na Otoku, Čore i Rudiće, Osman i Đuro su sastavili Vanredno saopštenje Operativnog štaba NOP i DU za Bosansku krajinu. Još tada nisu znali sve rezultate. Zbog toga i ne spominju podvig Omladinske čete (kasnije sam u pokretu pisao da je ta četa, »Prva omladinska udarna četa«, sastavljena uglavnom od mladića koji su sredinom maja završili obuku na vojno-političkom kursu u Majkić Japrii, »sa svojim hrabrim komandirima Šehom Prva, bez i jednog ispaljenog metka, upala u grad obišavši dve neprijateljske zasjede koje su otvarale vatru i provukavši se kroz žiou protjera- le treću zasjedu na samom ulazu u grad, uzeli čitav plen: top »pito«, 10 puškomitraljeza, 6 mitraljeza, 500 pušaka.

Šehović i njegova četa su me oduševili. Oni su zaista izvrsno izvršili zadatak. Kad mi je oko 6 sati 20. juna raportirao o podvigu Omladinske čete, zagriao sam ga:

— Umori li se?

— Dobro sam, kaže — a njegovi mladići sede ispred džamije, puše, smeju se. Trebalo je da odmah ustanu i krenu dalje, da udare na Badić i Otoku, preko Ostružnice, ali nisam im, onako umornim, mogao jednostavno narediti pokret. Pitam Šehu:

– Biste li mogli prihvatiti još jedan zadatak?

Šeho se okreće omladincima:

– Komandant nam nudi još jedan zadatak ...

Poskakali su i u tren oka se po vodovima postrojili.

– Mi smo spremni, družo Košta! – raportira Šeho.

Predložio sam mu da s četom pređe preko Ostružnice i da, koristeći povoljnu konfiguraciju tla, s leđa napadne neprijatelja u Otoki. Istovremeno je Otoku napadala i 1. četa Udarnog bataljona. Omladinci su oduševljeno prihvatili predlog. Tiri sata posle odlaska iz Krupe Šeho mi je poslao pisamce:

»... S leđa smo uzjahali na bandu u Otoki. Zarobljen 101 domobran, uglavnom zagorči, pjevaju 'Predai jesam 9 karabina, deset u ću kada dođe zima'...«

Dva dana posle oslobođenja Krupe, 22. juna, iz Lušci Palanke smo Bakariću i Rukavini pisali da »preduzimamo još neke akcije većeg stila, tako da bi mi nametnuli neprijatelju da šalje svoje snage tamo gdje mi hoćemo«. Te »akcije većeg stila« odnosile su se na planirane napade na Sanski Most i Bosanski Novi. Prvi cilj je bio Sanski Most. To su od nas tražili i drugovi s Kozare. Naš kurir se do šoše i Miloša Šiljegovića probio 21. juna, a sutradan je krenuo natrag sa šošinim i Miloševim pismom, koji su nam j^redlagali:

»Da se sa snagama Prvog odreda, Udarne brigade i 1. bataljona likvidira Bosanski Novi da bi se oni izbacili sa lijeve obale Sane, a ujedno kao osjetljivija pomoć, jer je bliži od prošle akcije (Krupa), te bi time možda ubrzao razbijanje njihovog operativnog plana i postao jedna od polaznih baza za naše i vaše ofanzive.«

Kurir, koji je nosio to pismo, 25. juna je izašao iz obruča. Iz štaba Prve brigade od Ratka, Materića i Boška Šiljegovića doneo je predlog da bi svakako trebalo »napad na Sanski Most ili Novi što hitnije izvršiti«. Kad je to pismo stiglo u naš Štab, ja sam već bio na Djedovači, odakle sam rukovodio bitkom za oslobođenje Sanskog Mosta. Za to vreme deo snaga Prvog odreda i neke čete Drugog odreda, koje su ostale izvan obruča, nastupale su levom i desnom obalom Une, oslobodile su Blatnu, rušile prugu Krupa — • Novi (»Stotine ljudi na tome rade i nadam se da ta pruga neće skoro proraditi« — pisao nam je Levi), napadale su Sukaču i ugrožavale Novi. Tamo je bio i 4. bataljon Banijskog odreda. Svim jedinicama je rukovodio Vojo Todorović, zamenik komandira Prve brigade, kojemu su — po našoj preporuci — Ratko i Materić pisali da se priprema za napad na Novi, jer bi taj napad trebalo izvesti što pre, »hitnije nego u redovno vreme«. Pisali su i o našim jedinicama u obruču (»Naše snage u Kozari tuku neprijatelja i borba je i danju i noću. Neprijatelj se meri na svakom koraku.«) i o uspelim akcijama

svojih bataljona na cesti Prijedor — Bosanski Novi.

Svi smo mi još mislili da će se ofanziva na Kozaru žestinom otpora opkoljenih jedinica i stalnim akcijama snaga izvan obruča istopiti i da ćemo opet imati punu inicijativu. Još 25. juna nismo sagledali sve razmere neprijateljske operacije. Od mog dolaska u Krajinu jedinice Prvog i Drugog odreda nisu imale poraza, iako su bile stalno u akcijama. Otud naše opšte uverenje u nesalomljivost Kozare.

Akcije na Sanski Most i Novi, pripremane i izvođene kao pomoć Kozari, izvođene su u žurbi. Nama nije bilo toliko važno da zauzimamo te gradove, koliko da privučemo deo snaga koje su napadale Kozaru. Ipak, činilo se da ćemo razmerno lako osloboditi Sanski Most, jer nismo računali da je Prva ustaška jurišna bojna upravo uoči koncentrisanja naših bataljona oko Sanskog Mosta stigla u pomoć ugroženom garnizonu.

Plan napada, pisan 10. juna, kao zamisao nije trebalo menjati. Taktika je u suštini ostala ista samo su sad snage napada bile manje. Grad je napadalo osam četa iz sastava 1. i 2. Udarnog bataljona Prvog odreda, a dve čete 2. bataljona Prvog odreda i 4. bataljon Drugog odreda su imale zadatak da zatvore komunikacije sa severa, od Prijedora, Ljubije i Starog Majdana i sa severoistoka, od Sasine, s leve i desne obale Sane. Jedinice 1. brigade nismo uopšte mogli upotrebiti za napad na Sanski Most, jer je brigada bila u stalnim okršajima protiv nemačko-ustaških trupa između Prijedora i Bosanskog Novog. A osion toga, i da smo mogli bataljone Prve brigade izvući iz tih bitaka, teško da bismo ih mogli iskoristiti za predstojeću operaciju, jer nisu mogli preduzeti ni jedan teži marš-manevar, strahovito premoreni u bitkama koje su vodile od formiranja brigade. Baš uoči polaska iz Lušci Palanke za Sanski Most, od dr Levija, koji se nalazio na položajima prema Novom, primio sam pismo u kojem me uverava da su bataljoni Prve brigade »jako premoreni«, toliko da borci »skoro nisu u stanju da se drže na nogama«. Iznosio je i primer: »Tamo gdje je potrebno da jedna četa stigne za sat i po do dva sata, četa Udarne brigade stiže za 5—6 sati.«

Pripreme za napad su obavljene u najkraćem roku, za nepuna tri dana. S komandantima i komandirima izviđanje smo izvršili predveče 25. juna. Sutradan, 26. juna sve

jedinice su bile na polaznim položajima. Postrojenim četama komandiri su čitali:

»Krajiški partizani, kao vjerni sinovi svoje zemlje, izvršavaju naređenje svog Vrhovnog komandanta druga Tita i preduzimaju ofanzivu na svim sektorima gdje se nalazi okupator i njegove sluge ...«

U Dabru, nešto južnije od Sanskog Mosta, izvršio sam smotru 1. i 3. čete 1. bataljona, Radičke čete 3. bataljona i triju četa Udarnog bataljona. Te su čete sačinjavale udarnu snagu napada raspoređenog u tri »klina« kojima je trebalo da se udari u samo srce garnizona, s leve i desne obale Sane.

Komandanti bataljona Mihajlo Škondrić i Đurin Predojević su po četama rasporedili vodiče, koje su nam poslali narodnooslobodilački odbori iz sanskih sela. Kad su krenuli u napad, ja sam sa svojom malom štapskom grupom otišao u Djedovaču, nad potokom Zdenom, kilometar-dva zapadnije od spoljnih utvrđenja odbrane Sanskog Mosta.

Najteži zadatak je imao Udarni bataljon: čamcima je trebalo da pređe nabujalu Sanu kod Krkojevaca, kilometar južnije od železničkog mosta, a onda se, nastupajući u smeru jug-sever, likvidiravši posadu na tome mostu, ukliniti u istočni deo grada. Prvi bataljon, svrstan u dva »klina«, nastupao je od Djedovače preko Sanskog polja. »Prvi klin« sa zadatkom »da što prije prodre do mosta na Sanu u gradu, a po likvidaciji neprijateljskih uporišta na lijevoj obali Sane prelazi preko mosta, i, napadajući školu, školski dom i srez spaja se sa Udarnim bataljonom (III klin)«. »Drugi klin« je bio upućen u smeru gimnazije. Napad je podržavala artiljerija, koja je – kao što sam pisao u izveštaju – »sigurnim i snažnim pogocima porušila veliki broj zgrada i napravila ... strašnu paniku«.

Prodor u grad je sa zapadnog i jugozapadnog pravca uspešno izveden, ali grad ipak nije oslobođen. Istina, 2. bataljon Prvog odreda pod komandom Ličine je zakasnio, ali to nije bitno delovalo na rezultat bitke. Teže nas je pogodio nedolazak Četvrtog bataljona Drugog odreda. Dok je naš kurir jurio za Obradovićem, oni su se prebacili na nove položaje, prema Bosanskoj Dubiti, da bi preko Aginaca, Maglajaca i Pogledjeva, u zoni Knežpolja, izvršili prodor u obruč, na Kozaru. Ovo je bio jedinstven primer. Koliko svesti, koliko osećaja povezanosti s četama koje su krvarile! Pa iako je jedinicama u napadu na Sanski Most

izostanak 4. bataljona Drugog odreda umanjio šanse za uspeh, nismo to mogli zameriti Obradoviću, koji čak nije ni znao (do jutra 25. juna) naše planove s njegovim bataljonom. Svakako, nešto bismo već drugo bili učinili, da smo znali da neće doći. Ali ja o tome u noći 26. i 27. juna ništa nisam znao. Slabe veze su nam vrlo često mrsile dobre zamisli.

Tako smo se svu noć i u jutro 27. juna borili bez zaštitnica na prilazima Sanskom Mostu. U 8 sati 27. juna, dakle posle osmočasovne borbe, poslao sam našim drugovima iz Operativnog štaba kratak izveštaj o tome da smo prodrli u najuži centar grada i da se tamo vode žestoke borbe. Procenjivao sam da će tokom dana Sanski Most biti oslobođen. Pet sati kasnije poslao sam još jedan izveštaj Operativnom štabu. Tada se već znalo da nismo uspjeli, ali to ni sebi ni drugima još nisam priznavao. Drugovima sam pisao da ćemo uza svu žestinu otpora opkoljenog garnizona, i uza sve napade iz okolnih garnizona, verovatno do noći ovladati Sanskim Mostom.

Međutim, koliko god su moje nade još tinjale da ćemo ipak zauzeti Sanski Most, više se ništa nije dalo učiniti. Ne zbog odbrane, nju bi Škondrićeve i Đurinove čete slo-mile, nego zbog toga što je tokom 27. juna opkoljenom i djelimično isečenom garnizonu neprestano pristizala pomoć i s leđa napadala naše čete. Jedinice koje smo odredili da štite prilaze Sanskom Mostu nisu ni na jednom pravcu izvršile zadatak. Kasnije sam zbog toga oštro ukorio komandanta Relju Ličinu. Iz Vrpolja, Čaplje i Sasine, s juga i istoka, kao i iz Starog Majdana i Demišovaca, sa severa, jedinice u gradu su sve jače tučene. U pomoć ugroženom garnizonu ujutro 27. juna krenula je i jedna motorizovana kolona Nemaca iz Prijedora.

Popodne 27. juna sve čete koje su bile u Sanskom Mostu morale su da se izvuku. Do početka izvlačenja imali smo gotovo neznatan broj izbačenih iz stroja, ali smo u povlačenju, tučeni iz grada, a ujedno i od snaga koje su se probijale Sanskom Mostu u pomoć, bočno, u Prvom i Udar-nom bataljonu imali dvadesetak boraca izbačenih iz stroja. Jedina četa 2. bataljona Prvog odreda, koja je pod komandom zamenika komandanta bataljona Mile Davidovića pravovremeno zauzela položaje na severozapadnim prilazima gradu, takođe je imala znatne žrtve – osmoricu mrtvih.

U »Saopštenju Operativnog štaba NOP i DV za Bosansku Krajinu«, 28. juna sam pisao da su »naši hrabri partizani u roku od jednog sata bili već u gradu i uništili mnoga ustaška uporišta«, pri čemu su se – »u tom junječkom napadu« – istakli »odlučnošću i hrabrošću borci 3. čete 1. bataljona, koji su u roku od pola sata bili u centru grada, zarobili dežurnog oficira i više ustaša«. Po našim podacima, ulice Sanskog Mosta, »koji je bio klaonica nevinih žena i djece«, bile su »pune leševa ustaških zločinaca«.

O tome šta se dogodilo s Udarnim bataljonom, koji se nije uspeo prebaciti na našu, levu obalu Sane, nismo ništa znali. Popodne 28. juna čak se proneo glas da su svi udarnici poginuli. Podgrmeč je glasina uznemirila i potresla. Grupa malodušnih je došla u Operativni štab. Tražili su komandanta: zar je zaista Udarni bataljon izginuo? Đuro Novaković i njegova žena Milka, kod kojih sam u Lušci Palanci bio česti gost, šapću mi:

– Govori se da je onaj Turčin Šeho pustio da se udavi Omladinska četa u Sani...

Obrecnuo sam se na visokog Đurana:

– I ti to, družo Durane, veruješ?

– Kažem što se govori. A u Šehu verujem: on sam bez čete neće pobeći!

Bojao sam se da je Udarni bataljon zaista pretrpeo ozbiljnije gubitke, ali bio sam potpuno siguran da su Đurin i komandiri Šehović, ćurguz i Marčeta ipak glavninu bataljona izvukli kroz neprijateljski raspored, između ustaških i četničkih zaseda istočno od Sane, prema Zmijanju.

Udarni bataljon je u Podgrmeč stigao nekoliko dana posle napada na Sanski Most. Imali su izvanredno težak put. Probijali su se istočno od Čaplje, preko Timine i Kijeva na Zmijanje, stalno napadani od četnika. U tamošnjim selima narod ih je dočekivao neprijateljski. Bataljon »Soko« im je pomogao da se uz veoma male gubitke povuku u Riibnik. Odatle su krenuli za Podgrmeč preko izvornog toka Sanice. Kad su se vratili, Podgrmeč je bio oduševljen. U Benakovac, gde smo smestili Bataljon na dvodnevni odmor, narod je sve vreme donosio darove. Devojke su ljubile Šehovića i pevale o Đurinu ...

Dok je još Udarni bataljon bio potpuno odsečen od nas, i bez veza s nama, Peti odred vodio neprestane borbe protiv Italijana i četnika u Tičevu i oko Grahova, Treći

odred rasterivao četnike (primili smo nekoliko izveštaja o podvizima jedinica »predvođenih po zamjeniku komandanta odreda drugu Šolaji«), a Drugi krvario braneci Kozaru, ja sam bio preokupiran pripremama napada na Bosanski Novi. Tamo smo imali delove snaga Prve brigade (pod komandom Voje Todorovića), neke jedinice Prvog odreda (dr Moni Levi) i 3. bataljon Banijskog odreda (Šemso Tabaković). Todorović i Moni Levi su mi pisali da se »vidi iz dosadašnjeg iskustva iz borbi posljednjih dana« da je »opšta ocjena Operativnog štaba o toku neprijateljske ofanzive kao i koncentraciji njegovih snaga bila potpuno pravilna« i na osnovu tih procena, predlagali su da posle »akcije na Rudice i Blatnu i poslije likvidacije Suhače« bez odlaganja »treba udariti na Novi, što bi značilo da se odmah treba preći na pripremu napada«. Bili su uvereni, »ako budemo brzo radili«, da ćemo »na novskom sektoru imati velikih uspjeha« i da ćemo tako pomoći Kozari, »prisiljavajući neprijatelja da svoje snage privlači na ovu stranu«.

Ratko Marušić i Ilija Materić, s kojima je bio i Boško Šiljegović, smatrali su da bi Todorović s jednim bataljonom Prve brigade mogao napasti Bosanski Novi (»Ti odmah pređi na akciju na sam Bosanski Novi, a ukoliko ne možeš sam, traži pomoć od Prvog odreda!«). I sam sam smatrao da treba raditi veoma brzo, ali od nepripremljenih akcija smo mogli imati samo štetu. I pre napada na Sanski Most, odlučan da napadnemo i Bosanski Novi, odmah posle povlačenja od centralnog toka Sane, obišao sam položaje ispred Bosanskog Novog. Koncentracija snaga predviđenih za napad počela je već krajem juna. Po dogovoru s Rukavinom i Bakarićem, posetio nas je i komesar banijskih partizana Vlado Janjić Capo s kojim smo utanačili sadejstvo delova Banijskog odreda. S položaja Prve brigade i jedne čete 1. bataljona Drugog odreda 1. jula je k nama došao i Boško Šiljegović. Prethodno je poslao u obruč, Josipu Mažaru i Milošu Šiljegoviću, kurira s porukom da će na dogovorima u Operativnom štabu objasniti »da samo brz i neposredan napad na neprijatelja« znači Kozari stvarnu pomoć. U to nas nije trebalo uveravati.

Svima nama je tek posle dvadesetodnevne krvave borbe na Kozari postalo jasno da se ofanzivne akcije petnaest puta brojnijeg neprijatelja neće obustaviti ni po cenu najvećih gubitaka, sve dok Kozara ne bude očišćena od partizana. Konačno smo saznali da će neprijatelj i prema na-

rodu biti nemilosrdan: svi muškarci, stariji od 14 godina, u šumi uhvaćeni, biće na licu mesta streljani, a žene, starci i deca poslani u koncentracione logore. Štab Drugog odreda uz saglasnost Boška Šiljegovića i štaba Prve brigade (»U Operativnom štabu braniću naše zajedničko mišljenje« pisao je Boško šoši i Milošu) su nam predlagali »da se jačim snagama 1. brigade i četama našeg bataljona koje su bile zajedno u borbi sa udarnom brigadom, a koje su potpale pod komandu 1. bataljona »Petar Škondrić«, te još pridodatim snagama 1 odreda, udari na neprijatelja iza leđa, koji se ukopao na liniji između Prijedora i Dubice prema Kozari. Ta akcija trebalo bi da se izvrši u saradnji s našim snagama koje su s ovu stranu.«

Plan je bio dobar: da istovremeno udarimo na obruč između Prijedora i Dubice. I Pucar i Karabegović su bili za to. Shvatili smo da Kozara ne može odoleti i da se treba probijati s vojskom i narodom iz obruča. Za tri – četiri dana mogli smo na desnu obalu Sane, prema Knežpolju, prebaciti znatne snage, više nego što su tražili drugovi iz Drugog odreda. Trebalo je samo da udarimo istovremeno; nadao sam se da će to biti moguće pete ili šeste julske noći. Tako je i poručeno opkoljenim drugovima, ali čini se – da naš plan nije dostavljen štabu Kozare, jer dok smo mi još privlačili jedinice Prvog odreda, a Prvu brigadu usmerili u napad na Dobrljin, na Mrakovici je štab Odreda s Okružnim komitetom Partije odlučio da se, nezavisno od naših akcija, probijaju iz obruča u noći 3. i 4. jula. Sve što su preduzeli, učinjeno je u grču, na brzini i – proboj iz obruča je tek delimično uspeo. Pre svega, mesto izabrano za proboj, Patrija, bilo je tih dana najsnažnije utvrđeno: upravo tu je Štal uvodio u borbu sveže snage grupe Borovski. Ali Štab Odreda nije mogao birati: morali su preko Patrije, jer su tu, u dolini Ulječnice, bili svi ranjenici, a i zbjeg od preko 50.000 žena, dece i staraca. Stišović, čoče, Babič i ostali drugovi su smatrali da je lakše od Ivanjske i Kozarca prebaciti 3. i 4. bataljon, iako su ta dva bataljona za desetak sati morali preći tridesetak kilometara, i iz pokreta preći u juriš, nego da na tako dugi put preko planine vuku ranjenike i izmoreni narod Kozare. Da se samo znalo za njihov plan, da je iko pokušao da obavesti ili nas, ili štab 1. brigade, koji je bio vrlo blizu mesta proboja (upravo je raspoređivao svoje snage za napad na Dobrljin, severno od Novog), verovatno bi se u obruču stvorila breša i izišlo bi mnogo više boraca (probila su se samo dva bataljona, 1.

pod komandom žarka Zgonjanma i Relje Lukića, i Udarni pod komandom Ranka Šipke i Nike Jurinčića) i naroda (izvuklo se tek nešto više od 10.000 lica). Iz obruča su izašli i komandant Odreda Obrad Stišović, sekretar OK Branko Babič i zamjenik političkog komesara Dušan Misirača. Šoša i čoče su ostali u obruču. Njih su dvojica 4. jula sređivali desetkovane čete 2. i 3. bataljona, sve vreme tučene iz aviona i artiljerije. U ponoć 4. i 5. jula šoša je poveo ostatak Odreda na juriš preko Patrije, preko nemačkih rovova i tenkova na drumu Dubica – Prijedor. Iz obruča se probijaju samo malobrojni: Sreten Đenadija je izvukao 1. četu 2. bataljona, Pero Čurguz sa grupom boraca 2. i 3. čete 2. bataljona, Rade Čelić s 2. četom 3. bataljona, Đuro Milunović s ostacima 1. čete 3. bataljona, a jedan deo se probio s Mlađom Obradovićem i Borkom Arsenićem.

Većina naroda, gotovo svi ranjenici i glavnina 2, 3. i 4. bataljona, kao i deo 4. bataljona 1. brigade pod komandom Petra Mećave, ostali su sa šošom u obruču. Neprijateljski izveštaj o četvrtoj i petoj julskoj noći na Kozari:

»U noći 4/5. srpnja partizani su ponovili skoro u isto vrijeme napad sa još jačim snagama, no ovaj put smjerom više prema postavi bojne Šimić. Kako se naknadno saznalo partizani su imali zadatak probiti se u smjeru selo Donji Jelovac sa namjerom da se pošto poto dovuku do Grmeč planine. Poslije prvog naleta partizana njemačka bojna opet je ubrzo napustila svoj postav i povukla se prema bojni Šnur, ostavljajući skoro cijelo teško naoružanje u rovovima. Neprijatelj ubrzo navaljuje i prema našim rovovima bojne Šimića i upada u njih. Borba na nož i bombom traje preko dva sata uz povremene krize. Neki dijelovi partizana uspijevali su probiti se i opkoljavati pojedine posade. Jedan njemački tenk zapaljen od partizana ručnom bombom vraćajući se u postav izazvao je među našima paniku te su pojedini dijelovi počeli povlačiti se. U toj najkritičnijoj situaciji, potpukovnik Šimić sa ustaškim poručnikom Sabolom, nekoliko ustaša i domobrana junačkim zalaganjem svojim uspijevaju zaustaviti pokolebane borce i snažnim protivnapadajem povraćaju naš i njemački položaj i povraćaju sve ostavljeno naoružanje.«

Snage izvan obruča u noći 4. i 5. jula ništa nisu učinile da pomognu proboj opkoljenih jedinica, štab Odreda, naime, u svojoj zapovesti za proboj 3. i 4. jula nije dao nikakvo uputstvo o tome šta da se radi ako proboj ne uspe, ili

ako uspe samo delimično. Štab Odreda nije za drugi proboj poslao svoju pomoć, niti je zatražio pomoć od Ratka Marušića, koji je 4. jula bio obavešten o probouju prve grupe. Ratko je, međutim, u uverenju »da se može potpuno razbiti blokada i izvući svi ranjenici i oružana snaga«, računao da će naredni proboj uslediti kasnije, uz puni dogovor o sadejstvu. U svom pismu od 4. jula obavestio nas je da će sve raspoložive snage Prve brigade »pomagati Drugi odred, kao i evakuaciju ranjenika«.

Posle drugog proboja, sve naše veze s drugovima koji su ostali na Kozari, danima su – sve dok neprijateljski pritisak nije jenjao – bile pokidane. Sad je bilo uzaludno napadati obruč, kad nismo znali gde su naši.

Od 6. do 17. jula neprijatelj je u gustim kolonama pretresao Kozaru. Neka područja je »češljao« uzastopno po dva i tri puta sa po tri streljačka stroja. U dolini Ulječnice ubijeno je oko 500 ranjenika, a ubijana su i deca i žene.

Gubici naših jedinica na Kozari: oko 1500 boraca.

Gubici neprijatelja: oko 600 oficira i vojnika.

Dok je neprijatelj pretresao Kozaru, mi smo sve naše jedinice usmeravali u akcije, ili na gradove, ili na komunikacije. Prvi naš veći napad u julu bio je izveden na Dobrljin. Bilo bi neuporedivo korisnije da smo te noći napadali nemačko-ustaške trupe na Patriji; to bi bila stvarna pomoć Drugom odredu. Ali niko od nas nije znao za plan Drugog odreda.

Dobrljin je napadala Prva brigada uz pomoć 4. čete 1. bataljona Drugog odreda. U zapovesti za napad Ratko i Materić su pisali:

»... Cilj našeg napada jest, da zadamo neprijatelju udarac za leđima, da time oteretimo snage Kozaračkog odreda i istima omogućimo razbijanje neprijateljskog obruča... Dobrljin je manje industrijsko mjesto u kojem postoji Šipadova pilana, separacija ugljena i električna centrala. Opkoljen je s gornjeg dijela sa našom oslobođenom teritorijom, dok s lijeve strane teče rijeka Una, čija je obala s jedne i druge strane pod neprijateljskom kontrolom ...«

Po zamisli štaba Prve brigade, napad na Dobrljin »mora biti silovit, brz i uništavajući za neprijatelja«, a svima je dano do znanja da »u nikojem slučaju povlačenja nema, i naše je zborna mjesto Dobrljin«. Kao što je planiran brz

i silovit napad, tako je rečeno da i »evakuacija mora biti brza i bez ikakve zbrke, jer dan nas ne smije zateći u Dobrljinu«. Trebalo je da jedinice zaplijene sve iz pošte, stanice i opštine. Konjska zaprega, od narodnooslobodilačkih odbora pripremljena za evakuaciju, trebala je da evakuisane stvari izvlači u šumu Pastirevo preko Klobučara. »Kod zapljenjivanja stvari prvenstveno tovariti oružje i municiju i ostalu vojnu spremu. Rekvirirati se mogu sve stvari iz zadruga, iz Šajernovog dućana, Hermana Hofmana, gostiona, ugljenik. Zabranjuje se diranje u dućan Dolfina Hermana. Tu kuću ne smije nitko dirati, a pretresti se može samo uz prisustvo komandira ili politkomesara i sa ukućanima najljepše postupati. Rekvirirati Batinu radnju koja se nalazi u kući Ohmana Dolfina, ali kuću ne lupati. Rekvirirati mesnicu Ivice Križanića ... Rekvirirati duhan Pere Krivošića, kao i trafiku Rukavine ... Sve ostale dućane ne dirati... Vlasnicima izdati potvrdu o konfiskaciji u korist Narodnooslobodilačke vojske, jer su se neprijateljski odnosili prema našoj borbi... Za svaku pljačku i nered u gradu odgovarat će štab 3. čete.«

0 oslobođenju Dobrljina smo obavešteni 4. jula, istovremeno kad i o prvom probou iz kozaračkog obruča. Uveče 4. jula izdali smo specijalno saopštenje:

»... Grad Dobrljin branila je 3. bojna 2. p. puka iz Zagreba u jačini od oko 300 domobrana i žandara, sa 3 minobacača i 5 teških mitraljeza. Napad je počeo u 21.15 sati i nakon dvosatne i oštre borbe partizani su u jednom silovitom jurišu zauzeli glavna neprijateljska uporišta. U 12 sati čitav grad bio je u rukama naših partizana, koji su zarobili čitav garnizon i to 300 domobrana, 5 oficira... Pošto je ustaško gnijezdo Dobrljin već dugo vremena snažno uporište fašističkih razbojnika, a u tom gradu za vrijeme Ilindanskog pokolja palo je preko 1000 nevinih srpskih života, to su naši junački partizani do temelja uništili sve važnije zgrade koje su služile neprijatelju za utvrđenja u gradu ...«

U istom saopštenju smo javili, na osnovu izvještaja iz štaba Petog odreda: »... Talijanski okupatori napustili su 1. jula Drvar. Poslije devet mjeseci fašističke okupacije Drvar je opet u našim rukama.«

Tako smo, dok je bjesnila kozarska ofanziva, oslobodili Krupu, Petrovac, Dobrljin i Drvar, a napadali Sanski Most i mnoga manja mesta.

Naredili grad koji je trebalo napasti, bio je Bosanski Novi. Plan napada smo razradili 4. jula. Toga dana u 18 sati naša zapovest je već bila u štabovima svih jedinica, koje su bile predviđene za napad – Prva brigada, tri bataljona Prvog odreda, deo 4. bataljona Drugog odreda i delovi Banijskog odreda. Jedinicama smo saopštili da »imadu izvršiti napad na Bosanski Novi sa zadatkom da se zauzme, da se razbiju neprijateljske koncentracije sa frontom« prvenstveno »u cilju razbijanja neprijateljske ofanzive na Drugi krajiški NOP odred«.

Naš napad na Novi štab Banjalučkog zdruga je shvatio kao »očajničke pokušaje« jedinica opkoljenih na Kozari »da probiju obruč koji ih sve više steže«.

Bosanski Novi, grad u kojem će Nemci 1945. godine pružiti poslednji otpor u Bosni, napuštajući ga tek 1. maja, bio je dobro utvrđen, uporno branjen i za odbranu pogodan. Tu Sana utiče u Unu sa istoka, a sa zapada, s one strane gde su napadale banijske čete pod komandom Nine Marakovića, mala Spinjica. Od ustanka su s podgrmečkih, kozaračkih i banijskih prilaza neprekidno vođene borbe. U julu smo se opredelili za napad u uverenju da ćemo olakšati silinu pritiska na Kozaru. Podaci koje nam je slala partijska organizacija iz Novog, dobro razgranata i aktivna, sa saradnicima u svim strukturama, nisu bili takvi da bismo u drugim prilikama izveli napad. Ali u julu 1942. godine je trebalo činiti i nemoguće, samo ako se procenjivalo da bi to olakšalo krvavi napor Kozare. Pritisak naših jedinica na Novi preko područja zvanog Pošta ili Novska planina (kompleks pošumljenog zemljišta od sastava Une, Sane i Japre, na Jug od Novog 3 kilometra, iznad Une i drumu za Bihać, a od prijedorskog drumu i pruge daleko 5 kilometara) neprijatelj je u junu stalno ocenjivao kao napade na Novi, i, po neprijateljskim dzveštajima, od početka kozaračke ofanzive izvedeno je osam takvih napada. A zapravo, Bosanski Novi smo napadali samo u noći 7. i 8. jula, na osnovu zapovesti koju smo nekoliko dana ranije pisali u Lušci Palanci:

»Odred Banija ima zadatak da likvidira neprijateljsko uporište Lebrnica, Matijevići (2 topa, 2 bacača, 200 vojnika), da drži zasjedu prema Dvoru na Uni...

Udarna brigada... ima zadatak da napadne i likvidira neprijateljsko uporište Kulsko Brdo (kulu), da likvidira željezničku stanicu... Uspostavlja vezu preko mosta na Sani sa snagama Prvog krajiškog odreda. Osim toga sna-

ge Udarne brigade s desne strane Sane daju zasjede prema Svodnoj u Vitasovcima (cesta Prijedor – Novi) ... zatim zasjedu prema Dobrljinu. Formira udarne desetine sa benzinskim flašama protiv tenkova. Sa bacačima tuče Laudonov šanac ... Sa jednom četom zauzima položaj prema neprijateljskim rovovima, štiti nadiranje ... četa ikoje imaju zadatak da se, ne prihvatajući borbu, probijaju blokom kuća prema centru grada, i napadaju neprijateljska uporišta u gradu ...

Prvi krajiški odred – Udarni bataljon ima zadatak da sa 1. udarnom četom napadne Veljkića brdo na kome se nalaze rovovi koji služe kao predstraža neprijatelju. Napadom na iste štite probijanje 2. udarne i 1. omladinske čete, koje imaju zadatak da se probiju blokom kuća sa desne strane Une (Vidorija)... i probijaju se u centar grada do opštine i građanske škole... 2. omladinska četa napada na Kamen i Tješnjak koji se nalaze na desnoj obali Une ... i prodire u grad ...

Drugi bataljon Prvog odreda, stupajući lijevom obalom Sane ima zadatak da sa 3. četom posjedne položaj prema neprijateljskim rovovima i time osigura prodor 1. i 2. četi koje imaju zadatak da se blokom kuća (Urije) probiju u centar grada. Ovaj bataljon ostavlja 4. četvu u zasjedi prema Blagaju. Prva i Druga četa, ne prihvatajući borbu sa perifernim rovovima, probijaju se do mosta na Sani gdje se spajaju sa snagama 1. bataljona Udarne brigade...

Četvrti bataljon Drugog odreda ima zadatak da sa dvije čete drži zasjedu oko Suhače.

Artiljerija, avijacija i protivtenkovska baterija dobiće usmene zadatke od Operativnog štaba ...«

Bosanski Novi je u julu 1941. godine sa svih strana bio opkoljen rovovima. Mnoge kuće su bile utvrđene, a izgrađeni su i betonski bunker. U grad smo mogli prodrijeti samo na jednom uskom sektoru, između ušća Sane u Unu, preko železničke pruge koju je kontrolisao oklopni voz. U gradu su bile znatne nemačko ustaške snage: delovi borbene grupe Vedel, štabovi 2. pešadijske divizije, glavnina 2. i 11. pešadijskog puka i prištapske jedinice.

Pre napada, Franjo Kluz je u dva navrata, 5. i 6. jula nadletao Novi. Komanda garnizona je 7. jula obavestila Zagreb da je »neprijateljski zrakoplov bombardirao B. Novi i Dvor i bacio komunističke letke«. Komandant Novog je bio uznemiren. Nekoliko puta 7. jula šalje depeše:

»Šaljite protuzrakoplovne topove.« S Kluzom sam se video pre polaska na položaje. Obavestio me je da je »Novi pun vojske«. Nismo sasvim pouzdano znali brojčanu snagu garnizona, ali smo prosuđivali da ih ima barem koliko i nas – oko 2000. Neprijateljski podaci pokazuju da ih je bilo oko 3500.

U sumrak 7. jula na Novskoj planini, blizu neprijateljskih položaja, na nekom ovećem proplanku usred šume, izišao sam pred postrojene jedinice Prve brigade i Prvog odreda. Kratko sam govorio: o našem dugu Kozari, o dugu narodnih boraca narodu, o već toliko puta pokazanom herojstvu Krajine, koje ni ovog puta ne smemo izneveriti. »U zoru«, rekao sam, »kad drug Franjo sa svojim avionom baci bombe na najjača utvrđenja, izvršićemo opći juriš, i Novi će biti naš!« Borci su odgovorili oduševljenim kliktanjem, a zatim su – kao i uvek uoči napada – zaigrali partizanska kola.

Komandanti i komandiri su sa mnom. Poslednji dogovor. Utanačenja pravaca kretanja i sadejstva, dogovor o vezama i o palenju određenih objekata, kako bi se znalo dokle je ko dopro. Dr Kazimir Barila, šef saniteta, poučava komandire:

– Borac mora znati da je najbolje jurišati uspravno. Ležiš li, metak ti ide kroz čitavo telo. U trku te najteže pogodi...

Uto je iz Operativnog štaba stigao kurir na konju. Traži mene, samo meni, kaže, može nešto važno reći. Po licu mu vidim da u toj vesti nema radosnog. Mladić je zbunjeno.

– Što si se spetljao, govori.

– Avijacije više nema. Avion druga Franje je uništen ...

Iako nikad ne psujem, tog trenutka sam hteo iz svega glasa opsovati. Čajavec i Jazbec su već bili poginuli, a sad i Kluz! Savladavši se, tiho pitam:

– I Franjo je, znači poginuo?

– On je živ. Samo je avion uništen.

Bi mi lakše. Važan je čovek. A aviona će biti, zarobićemo!

Pozvao sam komandante Udarnog bataljona Đurina Predojevića, a zatim i Ratka:

– Kako znate, recite borcima da sutra aviona neće biti.

Aviona više nemamo... – Pa sam pogledao na sat. Već se bilo smračilo. – I odmah pokret!

Napad je počeo u dogovoreno vreme, kao i uvek – u ponoć. Ali nije sve išlo po detaljno razrađenom planu. Borci Podgrmeča nisu imali iskustva, ne barem sve jedinice, u borbama za utvrđene gradove i nisu se snalazili u svim situacijama, često žestokom vatrom sabijeni u uske ulične prolaze. Problem je nastao i zbog nepredviđeno dugog zadržavanja nekih četa na poslednjim uporištima. Sve naše jedinice su bile krajnje iznurene i u napadu nije bilo uobičajenog krajiškog poleta. Kulsko brdo iznad železničke stanice Ratkove čete su zauzele u prvom jurišu, kao što su Banijci Nine Marakovića, kojeg smo i Ratko i ja znali od sredine tridesetih godina iz Zagreba iz skobjevskih kružoka, zauzeli Laudonov šanac i osvojili artiljeriju, ali su i Ratkove i Ninine čete u protivjurišu odbačene. Durinovi udarnici su razbili uporišta Kamen i Tješnjak i uklinili se na južnom ulazu u grad, u Jablanici. Omladinska četa Ahmeta Šehovića je u jednom silovitom naletu prošla Vidorijske i železničku prugu, nastupajući prema Šehinoj kući (od Burina je tražio da baš tuda nastupa i da prvi stigne do majke). Nakon prvih uspeha na pojedinim pravcima, ne postigavši iznenađenje, svuda smo dočekani snažnim otporom. Sve moje intervencije da povežem jedinice i da obezbeđujem sadejstvo bile su najčešće uzaludne. Veza između jedinica koje su napadale izolovano bila je krajnje teška, često nemoguća.

Najdublje u grad se uklinila Šehovićevo Omladinska četa. Kad su prešli prugu i cestu, kod potoka Vidorijske, nastupali prema vidorinskoj džamiji, na njih je naletio oklopni voz. Našli su se izolovani; sad više nisu mogli ni napred ni nazad. Tu se Šeho pokazao kao vrlo domišljat i hrabar komandir. Iako sa svih strana okružen, najžešće tučen iz voza, ipak je nekako izmanevrisao neprijatelja i vratio se prema Veljkovićima, preko Vidorijske. Izvlačeći se iz grada, Šeho je ranjen, ranjen je i njegov zamenik Mirko Bogdanović, skobjevac iz Dubovika, tri borca su poginula... Ranjenog Šehu je izvukao neki Musliman, Zaim. A do previjališta, kod dr Barile, doneo ga je Vlado Bajić...

Tamo gde je nastupala Omladinska četa, ključalo je kao u grotlu. Mnoge sam bitke video, ali malo gde je bilo tako strašno. Zbog toga sam se obradovao ranjenom komandiru Šehi, što se izvukao. Tešim ga:

– Barem si video svoj šor!

Osim Omladinske čete, i četa Mirka Veinovića se našla u kanjonu Une, na udaru oklopnog voza. Ta je četa imala najviše žrtava, čak devet mrtvih.

Ujutro, 8. jula, kad su se sve jedinice izvukle iz grada, s komandantima i komesarima smo ocenjivali držanje jedinica i pojedinaca. Smatrao sam da je za neuspeh najviše kriv štab Drugog bataljona Prvog odreda. Čete toga bataljona, pa čak i Novska četa, koje su se preko Urije trebale probiti u centar grada, stigle su sa zakašnjenjem. Komandant bataljona Relja Ličina je nervozno jadikovao:

– Sve je bilo naopako...

– Ima li barem jedan opravdan razlog za zakašnjenje?

Nije bilo odgovora.

U takvim situacijama nismo praštali. Relja je odmah smanjen i poslat za borca u jedinicu.

Novi nismo zauzeli, ali naš napad nije bio napad neuspeha. Neprijatelju su naneseni znatni gubici, naše jedinice su se kalile i sticale iskustvo u borbi za gradove, borci su na četnim sastancima govorili da je to bio uspeh (u saopštenju štaba Prvog odreda je rečeno da je napad na Novi »treći udarac koji su naši hrabri borci zadali neprijatelju u leđa u jeku njegove ofanzive na našu Kozaru«).

Od početka juna do sredine jula Operativni štab je bio u kući Riste Praštala u Lušci Palanci, malom podgrmečkom mestu, koje je više bilo poznato u nekim razdobljima srednjeg veka nego u novije vreme. Dvadesetih godina našeg stoleća tu je živeo, prognan i nepriznat, jedan od sekretara CK KPJ, Simo Miljuš, Principov drugar, komunistički poslanik. Krleža je, posetivši ga 1922. godine u »zabitoj planinskoj selendri bosanskoj«, zapisao da je oko Miljušove kuće u »ovoj palanci (koja se s pravom tako zove)« toliko blata, »te se ne može ni prošetati ispred one stračare, uz lavež svih lušcipalanačkih kudrova«. Nisam znao Simu Miljuša, ali sam o njemu, kao i Krleži, razgovarao u bolnici u Španiji s Vladimirom Ćopićem, koji mi je nekom prilikom – sećajući se svog prijateljavanja s Miljušem – govorio i o »izgubljenoj Lušci Palanci«, i o lušcipalanačkoj »seči kneževa« 1878. godine (znao je elegičnu guslansku legendu napamet:

»... dok četiri uhvatiše kneza
i četiri odoše dželata,
pa četiri usjekoše koca,
sva četiri natakoše kneza ...«)

Naš Štab je bio u centru Palanke, na raskršću puteva, a Miljuševa »stračara« je bila pored mesta, na izlasku prema zapadu, uz cestu za Benakovac i Krupu. Prvih sedmica se živelo mirno, ali početkom jula gotovo svakog dana su nas nadletale »rode« i bombardovale Palanku i okolinu. Drago Mažar, čovek koji ni jednom nije pokazao da ima osećaj za strah, ponekad bi, kad bi se pojavili nemački avioni, izlazio i sa malog trga u centru Palanke, ispred kuće Riste Praštala, iz automata pucao po njima. Dr Vaso je bio prava suprotnost Mažaru. Pokazao se kao izvanredno sposoban organizator bolnica. Samo na području Prvog odreda do 6. jula dr Barila je po Vasinim uputstvima organizovao dvadeset ambulanti za vojsku i narod Podgrmeča. Đuro Pucar mi je znao reći kako je »prava sreća« što smo ga povukli iz odredskog štaba. Ali taj dragi i dobri dr Vaso, spretan i samoinicijativan organizator, postajao je prestrašena prepelica čim bi čuo zvuk

avionskih motora: pobegao bi iz mesta prema Grmeču i po čitav dan ga ne bismo videli. Mažar, šaljivdžija, uvek kadar da smisli duhovitu klopku, imitirao je na različite načine zvuk aviona i – kadgod bi naši kuhari spremali nešto bolje – »terao« je dr Vasu iz štaba. I Pucar, koji baš nije bio oran za šale, prihvatao je Mažareve smicalice pa čak je nekom prilikom i sam, nagovoren od Drage, okretao neki motor da bi izazvao zvuk sličan »štukinom« zavijanju ... Inače, u Štabu i Komitetu, lepo smo i složno živeli, kao velika porodica. Bio sam se potpuno srodio s Krajišnjicima. Ni u jednoj situaciji nisam primetio da me uzimaju kao došljaka, ni rukovodioci, na borci, ni narod. U Lušci Palanci su oni jednostavni, priprosti ljudi, sve činili da bi nam bilo što prijatnije među njima. Ja sam, kad bih bio slobodan, najčešće odlazio kod Đurana Novakovića ili kod njegovog komšije Jovana Novakovića Čobana. Đuran je bio četrdesetogodišnjak, snažan, visok čovek, odbornik, a Čoban, lušcipalanački mesar, Đuranov vršnjak, nizak, zgruvan ali okretan, okruglog lica kao pun mesec, bio je »Katica za sve«: kuvar i kurir, agitator i glumac, vrlo dobar organizator priredbi, čak i pionirskih. Baš kod Čobana sam bio na doručku (njegova Ruža nas je čistila s uštipcima i kajmakom) i 1. jula, kad su nemački avioni prvi put bombama pogodili naš Štab. Tri bombe su zaredom pale na južno krilo Praštalove jednospratnice. Predsednik opštinskog NOO Simuka Praštalo dotrčao je do nas raskrvarenog lica (kamen mu je izgrebao čelo):

– Spašavaj se, sav štab izginu!

Odmah smo otišli do Štaba. Avioni su već bili odleteli. Zgrada je bila oštećena, ali žrtava nije bilo. No, tu se ipak više nije moglo ostati. Dogovorili smo se da se iznad Palanke, na severoistočnoj padini Grmeča, na predelu Vodice, izgradi i elektrifikuje planinski grad sa zgradama za Komitet, Štab i ostale institucije narodnooslobodilačkog pokreta u Krajini.

Dan-dva posle bombardovanja Lušci Palanke, uoči odlaska na položaje na Novskoj planini, k nama su stigli kuriri glavnih štabova Slovenije i Hrvatske. Imali su zadatak da »negde u istočnoj Bosni ili Hercegovini« pronađu operativnu grupu Vrhovnog štaba i uspostave veze s drugom Titom. Odlučili smo da s njima pošaljemo i naše kurire. Od početka majske ofanzive u istočnoj Bosni

i odlaska Vrhovnog štaba iz Foče, ni mi nismo znali šta se tamo događa, ni što Vrhovni komandant smera. Sva naša obaveštenja su se zasnivala na kratkim informacijama radiostanice »Slobodna Jugoslavija«.

Zajedno sa slovenačkim, hrvatskim i našim kuririma iz Lušci Palanke je otišao i Rato Dugonjić. S Titom su se sreli u Solakovoj Kuli kod Prozora. Desetak dana posle njihovog odlaska »Slobodna Jugoslavija« je obavestila da je »10. jula u Vrhovni štab s materijalima stiglo pet partizana – kurira Glavnog štaba Slovenije i deset iz Bosanske krajine i Hrvatske«. U istoj vesti, prema Titovoj radio-depeši, javljeno je da je »situacija u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosanskoj krajini za nas vrlo dobra« i da su »u toku žestoke borbe«. Osim toga, posebno je objavljeno kako su krajiški partizani poslednjih meseci vodili uspešne borbe i da su »osim Prijedora, što je već objavljeno, zauzeli i gradove Bosanski Petrovac i Bosansku Krupu, a uništili rudnik Ljubija«. Nama je drug Tito po kuririma poslao kratko obaveštenje o planovima grupe proleterskih brigada, koje su prodirale iz istočne Bosne na našu teritoriju od 24. juna, a ujedno i potvrdu da su »primili sve stvari« koje smo im poslali iz Lušci Palanke (»i izveštaje, i letke«): »Pregledali smo ... i utvrdili da je linija u njima u osnovi pravilna.«

Činjenica da je naša »linija... u osnovi pravilna« nije proizlazila iz neke posebne mudrosti u vođenju rata, kao sinteze oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, nego iz jednostavne umešnosti da u konkretnoj situaciji primenjujemo uputstva koja nam je u Foči, a kasnije u pismu od 31. marta dao drug Tito. Osnovne zahteve iznesene u tome pismu već smo uglavnom bili izvršili. Titove smerice su bile jasne i trebalo je samo činiti kako nam je to on predlagao: »practicirati teoriju« – taktiku prilagoditi Titovoj strategiji opštenarodnog oslobodilačkog rata. Krajina, postrojena u jedinicama ustanka i organizacijama NOP-a činila je to zaista s neizmernim žarom; onoliko umešno i uspešno u datim okolnostima, koliko nam je to dopuštalo naše znanje i iskustvo.

Pre nego je Tito stigao u zapadnu Bosnu, mi smo, povezani s Dalmacijom, Likom, Kordunom i Slavonijom, imali svoju dosta prostranu, iako stešnjenu i ne sasvim povezanu državu narodnooslobodilačkih odbora, i s vojnim snagama, dovoljno jakim da se širimo, i s narodnom vlasti i političkim organizacijama ustanka, dovoljno i uticajnim i prisut-

nim u životu da nam osiguraju jedinstvo vojske i naroda. Ima u mojim ratnim beleškama zapis unesen desetak dana pre susreta s Titom, oko 20. jula: »Stisnuti smo neprijateljskim garnizonima Prijedor-Bosanski Novi-Bihać-Bosansko Grahovo-Livno-Kupres-Donji Vakuf-Jajce-Mrkonjić Grad-Ključ-Sanski Most i moramo izaći i proširiti slobodnu teritoriju...« Pisao sam »stisnuti«, a zapravo teritorija je bila velika, samo nije bila sva povezana. Ofanziva na Kozaru je razdvojila područja Prvog i Drugog odreda. Zato sam, odmah posle nemačko-ustaške ofanzive na Kozari na kojoj je, s narodom, krvario naš 2. odred, a 1. brigada i 1. odred, radi rasterećenja naših snaga na Kozari, snažno, ofanzivno deštvovali u dolini Une i Sane (samo 1. brigada je u neprestanim tridesetodnevnom bojevimama imala 273 borca izbačena iz stroja), ocenio da je povoljan tren da preko Ključa izbijemo u žitnicu Krajine, u doline Sane i Sanice. Snage Kozare su bile iznurene i još neorganizovane i njih u naše ofanzivne operacije nismo mogli uključiti. Ali smo zato imali vanredno mobilne bataljone Prve brigade i Prvog, Petog i, donekle, Trećeg odreda. Želeli smo da ovladamo dolinama Sane, Sanice i Vrbasa, da aktiviramo reorganizovani Treći odred i da ponovo prodremo u centralnu Bosnu. Bez opljačkane Kozare i žitorodnog prnjavorskog kraja iz kojeg su naše jedinice potpuno istisnute, bilo je neophodno osloboditi žitnicu Krajine – Sansku Dolinu. Kad već nismo uspeli osloboditi Sanski Most, odlučili smo da prodor izvršimo preko Ključa.

Odmah posle povratka s Novske planine, u Luči Palanci sam s Osmanom i Đurom razgovarao o operacijama u Sanskoj dolini. Slavko Rodić je tih dana bio na Glamočkom sektoru. Preko njega i bataljona »Soko« sam 9. ili 10. jula zatražio najnovije podatke o garnizonu Ključ. Vaso Butozan mi je odnekud doneo hrpu podataka o srednjovekovnom Ključu i bosanskim kraljevima, ponajviše o Stjepanu Tomaševiću, koji je gradio Ključki grad i krio se u njemu od Osmanlija, da bi tu negde, u Kuli, uspešno sakrio samo kraljevsku krunu, ali ne i sebe. Obaveštajni oficir »Sokola« nam je već 11. jula poslao vrlo opširan izveštaj o situaciji u Ključu. Mi smo u Ključu imali partijsku vezu i preko te veze smo znali uglavnom sve podatke o garnizonu i odnosima u gradu. Do 4. jula u Ključu je bilo oko 400 neprijateljskih vojnika, a 4. jula »smo izvješteni iz Ključa da je u Ključ došlo 500 vojnika,

1 top i 3 minobacača«. Sedam dana kasnije, onda kad sam počeo pripremati plan za napad na Ključ, po izveštaju »Sokolovog« štaba, situacija se unekoliko izmenila. Obaveštajni oficir »Sokola« nam je 11. jula pisao:

»Brojno stanje vojnika u Ključu je 300 (tri stotine), a zajedno sa selima koja spadaju pod komandu Ključa kao: Rejizovići, Hasići, Vojići, Velagići, Krasulje, Hurnići i Zgon, iznosi oko hiljadu vojnika.

Ključ je do sada imao dva teška mitraljeza i jedan bacač i sedam puškomitraljeza, a sada su došli iz Sanskog Mosta još jedan bacač, jedan teški mitraljez i tri puškomitraljeza. Osim toga ima doći satnik Lišnjak sa Sane i doneti još oružja i sprema da se naoružaju još rezervista, ali koliko će oružja doći još se ne zna. Ako ne bi došlo to oružje onda bi Lišnjak imao dovesti sa Sane vojske da pojača posadu u Ključu.

Nadporučnik Cerić je prekomandovan i odlazi u Sanski Most...

Istočna strana, Želin na vršeljku 14 ljudi, jedan puškomitraljez, okolo zid visok jedan metar. Želinski kamen nad Ključem ima takođe ozidan rov, ne zna se tačno brojno stanje posade, ali po prilici 20 ljudi. Mehmed Agići 4 puške, most puškomitraljez sa 18 ljudi i žica preko stubova do vode da ne mogu proći splavovi ili čamci. Od šumske uprave pa do velikog rova na Šariću brdu ima 7 rovova, svaki dva do tri čoveka. Rov na Šariću brdu ima puškomitraljez i pet do deset ljudi, ispred rova bodljikava žica. Južna strana od rova na Šariću brdu pa do Bećiragina brda i Zelića brda ima takođe nekoliko rovova kao i u Belome potoku, Bećiragino brdo ima šest rovova koji su povezani jedan sa drugim, a postavljeni su preko čitavoga brda u polukrug, tu je jedan puškomitraljez i oko 25 ljudi, ispred položaja bodljikava žica.

Dalje, više kotara i žandarmerijske stanice Zelića brda takođe nekoliko rovova.

Više Hanlovića veliki rov žica i teški mitraljez, ne zna se brojno stanje vojnika u rovovima, dalje prema Hanlovskom vrelu puškomitraljez i dva do tri rova. Zapadna strana fudbalskog igrališta ispred grada preko koga je isprepletena bodljikava žica a na cesti straža, preko brda do groblja takođe rovovi povezani kao na Bećiraginom brdu, ali sa manje posade i nema mitraljeza osim ako sad ne metnu jedan od onih što su došli iz Sane. Dalje od Mehića

nema ništa nego kod Ilije Jungića kuće straža od 4 vojnika.

Severna strana: Više sela Nehića na samome kraju kameni rov sa posadom od 6 ljudi, onda u sklopu jača straža i ovaj teški mitraljez što je došao. Dalje od kule Lubica nema ništa, bar za sada, a najviša okrugla Lubica sada se priređuje za slagalište municije u kojoj već ima 52 sanduka municije, a sanduk jedan iznosi hiljadu dvesta metaka, tu ima jedan bacač, jedan teški mitraljez sa 15 ljudi i telefon, zatim u donjim zidovima u avliji ima pet ljudi (vojnika). U sklopu kod mlina sa leve obale Sane imaju tri vojnika, a sa desne obale kod pilane nema ništa. Prostor od mosta na Sani do Mehmedagića od Zelina je čist. Tim prostorom je provedena telefonska žica do želina.

Međuprostor od mahale Mehmedagića je bez ikakve straže, tako da bi se pod zaštitom noći moglo provući koliko se hoće ljudstva do mlina na desnoj obali Sane, a pod kod mlina je zagrađen tako da bi se lako moglo preko njega preći na drugu obalu i odatle u grad kao i na most s leđa i sve ostale položaje, kao i na tvrđavu kulu »Lubicu« takođe iznutra.

Kod mlina na levoj obali od Poda dvesta metara a na početku sklopa je straža od tri vojnika, od te straže pa do Humića nema ništa, s leve obale Sane tek na gazovima od humičkog mlina pa do sklopa zgonskog ima 4 rova i u njima straža.

Očekuje se satnik Lišnjak sa Sane sa spremom za petu satniju, koja se ima formirati takođe u Ključu. Brojno stanje u Ključu biće pet stotina naoružanih vojnika.«

Tako raspoređen, neprijatelj je u Ključu mogao pružiti snažan otpor, ali smo računali na iznenađenje i lukavstvo naših jedinica. Odlučili smo da osnovni teret napada podnese Prva krajiška brigada, pa smo je — iznureni neprestanim četrdesetodnevnim borbama s položaja prema Novom i Prijedoru povukli na odmor u Veliku i Malu Ruišku. Od osnivanja, jedinice Prve brigade su izgubile preko 160 boraca. Poginuli su i čuveni komandiri ili komesari četa Rade Blanuša, Gojko Došenović, Petar Marin, Petar Kesić, Petar Bašić, Mihajlo Stanić, Mladen Bursać, Osto Delić, Jovo Stanivuković, Jovan Medaković ... U prvom stroju brigade, u dvorištu lamovitske škole, 12. maja bilo je 1186 boraca, a 17. maja samo 815 boraca. Jedna četa, Metličeva, iz 2. bataljona, izašla je iz sastava brigade još u junu, nekako da izdrži one strahovite napore, politički nepriprem-

ljena. Odlazak Metličeve čete je oslabio Prvu brigadu, ali nam je to dobrodošlo za jačanje Trećeg odreda. Ratku Marušiću sam obećao da ćemo Brigadu ojačati Omladinskim udarnim bataljonom Petog odreda (Petrovačka i Drvarska četa), tako da bi, reorganizovana, brigada imala tri bataljona. U Ruiškoj je reorganizovanje počelo 14. jula. Ratko nam je, 16. jula javio da je »izvršeno čišćenje četa: 34 partizana su razoružana i poslana u kazneni radni bataljon za kopanje kukuruza, na teren 1. bataljona II odreda. Jedan partizan je presudom Vojnog suda strijeljan pred cijelom brigadom. 15 partizana ne mogu izdržati veći put... upućeni su u svoje odrede«.

Na raspoloženje štaba Prvog odreda iz Brigade je poslano trinaest boraca – Pero Ceran, Rajiko Stupar, Slavko Dundalo, Mićo Šaponja, Vladija Majkić, Stevo čubrilo, Dragan Herceg, Dragan Drljača, Dragan Damjanić, Trivo Mazalica, Ivan Kopun, Dane Brujić i Adam Čeleš. A Petom odredu devetorica – Drago Stojanović, Luka Kecman, Nikola Grbić, Nikola Latinović, Miloš Pećanac, Milijan Kecman, Gojko Srđić, Drago Ožegović i Nedeljko Celar. Ratko je pisao:

»Svi navedeni drugovi su dobri i poštenu borci, ali iz zdravstvenih razloga ne odgovaraju jedinicama Udarne brigade, jer im je potreban izvestan odmor i njega. Molimo da se navedeni drugovi u prvo vreme upotrijebe za neke lakše dužnosti. Svi navedeni drugovi, sem Čelara Nedeljka, nose sa sobom oružje (puške).«

Dok je brigada bila u Ruiškoj, »prešlo se je na intenzivan vojni i politički rad«, tako da smo već 17. jula obavješteni da je »uglavnom sređena i sposobna za akcije«. Drugovi su nas u tom izveštaju molili da imenujemo »dobar komandni kadar za 3. bataljon«. Tih i narednih dana, do kraja jula, popunili smo i štab brigade (za obavještajnog oficira je postavljen Boško Baškot a za operativnog oficira Slavko Obajdin). Omladinski udarni bataljon, treći u brigadi, za komandanta je dobio Borka Arsenića, za zamenika komandanta Mirka Zeca, za komesara Jusufa Imaovića, a za njegovog zamenika Dragu Đukića. Imenovana su i četna rukovodstva: Bogdan Vukša, Mirko Krtindć, Tošo Kecman, Đuro Trikić, Nikola Rabović i Ante Bereta, jedan od Dalmatinaca, koji su u proleće došli u Peti odred.

Zene u brigadi smo uputili na bolnički kurs, a neke »koje ndjesu imale volje da ostanu, puštene su kući«. Ranjene i bolesne je Vaso Butozan otpremio u bolnice na Gr-

meću, a neke rekonvalescente »svojim četama, pa ukoliko ih one puštaju, kućama na oporavak«.

Brigada je 19. jula bila popunjena, reorganizovana i odmorena. Toga je dana u maloj Ruiškoj održano vojno-političko savetovanje. Bilo je nekih razmirica u Štabu (»došlo je do izražaja lično neslaganje između članova partijske ćelije štaba Brigade drugova Ratka, Voje i Ilije«) i drugovi su »uvidjevši da do neslaganja ne dolazi iz principijelnih razloga« javili partijskom komitetu Krajine da će »svoje lične nesuglasice potpuno likvidirati i učvrstiti svoju saradnju, a rukovodeći se uvijek interesima Partije«. A Operativnom štabu su svi komandanti, komandiri i politički komesari uputili poseban, pred četama pročitani pozdrav:

»Mi, komandanti, komandiri i politički komesari I krajiške narodnooslobodilačke partizanske udarne brigade sa svoga sastanka, održanog 19. ov. mj. upućujemo u ime svih naših boraca partizanske pozdrave našem dičnom Operativnom Štabu Narodno-oslobodilačke Partizanske i Dobrovoljačke Vojske za Bos. krajinu, i zavjetujemo se, da ćemo pod njegovim rukovodstvom nastaviti još odlučnije, dosljednije i požrtvovanije nemilosrdnu borbu protiv okupatora i njegovih ustaških i četničkih slugu, sve do konačnog njihovog uništenja i do potpunog oslobođenja naše napaćene domovine.

Zajedno sa junačkim partizanima naše Brigade, zavjetujemo se da nam nikakve žrtve neće biti teške u ispunjenju zadataka koje pred nas bude postavljao naš Operativni štab, a u interesu naše svete narodnooslobodilačke borbe!«

Kao odgovor na taj pozdrav, Prvoj brigadi smo naredili da završi sve pripreme i da 21. jula krene na marš preko Lušci Palanke i grmečkih obronaka prema Ključu, u Crkveno. Uoči pokreta održan je partijski sastanak kojemu je, po dogovoru s Đurom i Osmanom, prisustvovao i Stefan Mitrović (po odluci CK KPJ k nama je poslat početkom juna iz Hrvatske zajedno sa Jašom Rajterom). Sa Stefanom i kuririma u Lušci Palanku je bio poslat i smenjeni komandant 1. bataljona Duško Jović, koji je »optužen i osuđen što se je sam namjerno ranio iz revolvera na dan 2. juna u akciji na Brankovac, što je ustanovila i njegova štabska ćelija. Vojni sud pri štabu IK NOP Udarne brigade odlučio je da imenovanog treba svakako strijeljati pa se zato i Vi obavještavate o tome, jer je imenovani član Partije, pa mislim da ga svakako treba strijeljati«.

Streljan je pred strojem Prve brigade.

Partijski komitet Prve brigade je istovremeno obavještavao i o kažnjavanju Obrada Aleksića, vodnika iz 2. bataljona, koji je »dezertirao, a onda se vratio u svoju četu. Vojni sud pri štabu IK NOP Udarne Brigade odlučio je da se imenovani kazni tim: Da više nikada ne može stupiti u partizanske redove, da se izbacuje iz Partije, jer je bio partijac i da se prebaci njegovoj kući u selo Mokronoge – teren V Krajiškog odreda.

S ovim Vas upoznajem da vi obavjestite OK pri V Krajiškom Odredu da je imenovani izbačen iz partije i da više ne zaslužuje stupanje u Partiju niti mu se može dati ikakova funkcija ili kakovo povjereništvo u selu.«

Prva brigada je bila na maršu 22. i 23. jula, preko Grmeča, Bravskog i šiše, do Crkvenog. Kad su bataljoni stigli tamo, zaputio sam se za njima. Uoči polaska, primio sam od »Sokolovog« obaveštajca još jedan izveštaj o Ključu:

»Prema naređenju toga Štaba od 11. jula ove godine dostavljam vam slijedeće podatke:

Sastav i jačina posade Ključa i obližnjih mu sela koja još nisu oslobođena, kao IjVleizovići, Vojići, Velagići, Krasulje, Humići i Zgon sledeći je:

Ključ: 300 vojnika. Od naoružanja ima 4 bacača mina, od kojih su tri laka jedan teški, tri teška mitraljeza, 10 puš. mitraljeza, od kojih su 7 puškomitraljeza na položaju u rovovima oko grada, a tri u jurišnom vodu, koji je smješten u magacin Milana Vukovića na sjev.-i:st. strani grada kod pošte. Dva teška mitr. su takođe na položaju u rovovima, a jedan u sastavu jurišnog voda. Tri bacača mina manjeg kalibra su na položaju, a jedan veliki bacač pošto nema dovoljno municije nalazi se u magatimi, koji se nalazi na Lubici (na Kuli). Brojno stanje jurišnog voda je 60 vojnika sa jednim teškim i tri puš. mitraljeza.

Sastav i jačina vojnika koji se nalaze kao posada pomenutih sela je slijedeći:

700 vojnika, koji od naoružanja imaju jedan teški mitraljez i 6-8 puš. mitraljeza, koji se takođe nalaze na položaju u rovovima oko napred imenovanih sela.

Vojnici su domorodci u domobranskoj uniformi, a po selima neki i u ustaškoj uniformi. Raspoloženje domobrana prema ustašama, kako u gradu tako i na selu slabo.

/ Raspoloženje domobrana prema narodnooslobodilačkoj
 ^^ / vojsci je dobro, ali bi bilo još bolje da im se od strane ustaške vlasti stalno ne govori o našim nekakvim zvjerstvima, kao što je zlostavljanje žena i tome slično.

Brojno stanje vojske u Ključu sa obližnjim selima je hiljadu vojnika, tri oficira i 9 žandara.

Ophođenje starješina sa vojnicima prilično. Ishrana vojske slaba. Oficiri se redovno sastaju u kafani Pante Antica, gdje objeđuju ...

U obližnjim selima Ribnika su četničke bande, koje su u posljednje vrijeme lijepo rasploženi prema narod. osi. vojsci, te otvoreno ispoljavaju nezadovoljstvo prema svojim vođama koji su ih kako to oni kažu prevarili, gdje su ih htjeli sa ustašama pomešati i staviti na rasploženje hrvatskoj vojsci, otvoreno kažu da neće, a niti ih iko može naterati u suradnju sa hrv. ustaškom vojskom, a niti im dadu u svoja sela da postavljaju ustaško žand. stanice, kako je to hteo njihov vođa bandit Drenović i dr. Sela iz kojih su borci u četnicima jesu: Vrbljani, Medna, Graci, Grovljani, Šatkovo i Sokolovo. Sva su sela granična sa sektorom ovog bataljona.

Ove podatke sam prikupio dijelom pismenim izvještajem od druga koji stanuje u Ključu, a naš je saradnik, dijelom lično prikupio na terenu od mještana.«

Tad smo već znali da je Vrhovni štab veoma blizu i, pre susreta, želeo sam da drugove dočekamo u oslobođenom Ključu i da iscrpljene proleterске jedinice primimo u bogatoj i slobodnoj dolini Sane.

Konkretnije vesti o pohodu proletera i dolasku Vrhovnog štaba na slobodnu teritoriju Bosanske krajine počele su nam stizati posle 15. jula. Iz tih vesti se ipak još nije moglo razabrati da Vrhovni štab nastupa s četiri brigade, koje nadiru u dve kolone, a da je i Peta crnogorska proleterска pod komandom Save Kovačevića krenula za njima na zapad. U ono su vreme sve veze bile teške. »Vezu držimo isključivo preko kurira pešaka i konjanika« – javljao je Vrhovni komandant u radio-depeši Kominterni uoči dolaska na planinu Cincar, jula 1942. godine.

- I¹ Prvi direktni kontakt ikrajiških i proleterских jedinica
 1 uspostavile su oko 20. jula neke čete našeg Petog i Trećeg odreda. Pre njih, s proleterima su se sreli drugovi iz Vučkovskog odreda, koji je u ono vreme bio pod komandom Četvrte dalmatinske operativne zone. Još 15. jula komesar

Udarnog bataljona 5. krajiškog odreda Milan Trninić je od kurira Vrhovskog odreda čuo »da su pali gradovi Ljubuški, Prozor, i Gornji Vakuf«, da se »borbe vode u Šćitu«, »da su naši u Mostaru digli u zrak tvornicu duvana« – da sve to čine »partizani Crne Gore i Hercegovine«.

U tom izveštaju ništa nije rečeno o Vrhovnom štabu.

Naredno pismo o prodoru proletera pisao je moj zamenik Slavko Rodić, koji je komandovao našim jedinicama u opsadi Glamoča. Tri dana pre oslobođenja Glamoča, 17. jula, Slavko mi je pisao da nastupa »preko Hercegovine... IV proleterska udarna brigada ... oslobađajući gradove Ljubuški, Konjic, Prozor, Gornji Vakuf i još mnoga druga manja ustaška uporišta«. Slavko još tada -nije ništa znao o Prvoj, Drugoj, Trećoj i Petoj brigadi. Ali oduševljavao se i uveravao me je da će brzo slomiti otpor u Glamoču (opsada se bila oduljila i ja sam mu već prigovarao da se »ne mogu tolike naše snage da drže tamo«, jer su mi neke čete bile potrebne za napad na Ključ), a posle Glamoča »prešlo bi se na likvidiranje i Livna«. Nije tada mogao ni pomisliti da je baš onih dana i u Vrhovnom štabu sazrevala misao da Livno bude jedan od prvih ciljeva proleterskog napada.

Prvi naš komandant koji se susreo s nekim od proleterskih štabova bio je Rade Marjanac, komandant Trećeg odreda. On je, s pratiocima, 19. jula u Pruscu kod Donjeg Vakufa našao štab 2. proleterske brigade. No, Marjanac me je o tome obavestio tek 23. jula, posle moje intervencije preko Rodića. Komandant Marjanac i komesar odreda Nemanja Vlatković su mi pisali da su »na sektor ovog odreda« još »pre 10 dana prispele proleterske brigade iz Srbije i Crne Gore«, da upravo »sada vode borbe u samom Bugojnu«, a da oni održavaju direktne veze sa štabom 2. brigade. Po njihovom pismu bilo je jasno da je negde u blizini i Vrhovni štab, jer je – pisali su – Marjanac »otišao u Vrhovni štab po pozivu«.

Marjančev kurir me je našao na putu Ribnik – Crkveno. Shvativši da je Vrhovni štab na području Trećeg krajiškog odreda, komesaru Operativnog štaba Osmanu Karabegoviću i ostalim drugovima sam odmah javio da »poštu za Vrhovni štab upute preko Glamoča«. Osmana sam zamolio da »priloži jedan kratak izveštaj s napomenom da će naša Udarna brigada da kreće u pravcu Mrkonjić u susret proleterskim jedinicama.«

Potpuno me je zaokupila misao o blizini Vrhovnog ko-

mandanta. Znao sam da svakog trenutka može stići poruka da mu se javim. Ali ako je za raport i bilo zaista mnogo divnih podataka, hteo sam da ga posebno obrađujem veću da smo oslobodili i snažno utvrđeni Ključ. Odjednom mi se počelo žuriti, iako sam volio postupnost. Još 24. jula mom Štabu sam u Lušci Palanku pisao da će »29. ovoga mjeseca snage Udarne brigade u zajednici sa snagama III i V odreda« napasti Ključ, ali sam dva dana kasnije sve pripreme ubrzao i odlučio da napadamo uveče 27. jula. Odluku sam doneo predveče 26. jula, kad je stigao kurir komesara Operativnog štaba s opširnim pismom u kojem je bila i jedna za mene krajnje laskava vest:

»Radio Moskva je čitavu jednu emisiju posvetio partizanima Krajine. Govorio je tom prilikom mnogo i o tebi, o tvojim borbama u Španiji i sada u Jugoslaviji i rekao je: 'Krajiški bataljoni Koste Nađa, bataljoni koji su danas ravni armiji' ... «

(Tek posle rata, čini mi se na Prvom kongresu španskih boraca, moj drug iz Španije, koji je potom predstavljao KPJ u Kominterni i bio sekretar Komunističke omladinske internacionale, Veljko Vlahović, ispričao je neke detalje o emisiji u kojoj je govoreno i o meni. Veljko je nekoliko kratkih telegrafskih redaka Vrhovnog komandanta pretvorio u uzbudljivu priču.)

Još početkom aprila Tito je u depeši Kominterni pisao da »u Bosanskoj krajini dejstvuju 16 partizanskih bataljona, svaki sa po četiri čete, koji su blokirali skoro sve gradove u toj oblasti«. A u dane Titovog dolaska u Bosansku krajinu mi smo već imali kompletnu brigadu i četiri snažna odreda.

Od aprila do kraja jula »Slobodna Jugoslavija« je u više navrata govorila o borbama Krajišnika. Samo o ofanzivi na Kozari javljala je nekoliko puta zaredom – po Titovim tekstovima.

Odmah po dolasku u Krajinu Tito je bio obavešten da »naše snage vode borbu već skoro dva meseca sa neprijateljem koji je na Krajinu krenuo sa dosta velikim snagama, računa se na 30–35.000, sa dobrom ratnom opremom i oružjem«. O tome je Tito najpre razgovarao s Marjančevićem, 23. i 24. jula, a 26. jula je primio i Osmanovo opširno pismo. Pre susreta sa mnom, drug Tito je znao da je borbena grupa Westbosnien (preko 40.000 vojnika) sa 14 nemačkih, 25 ustaških i nekoliko četničkih bataljona, s bataljonom tenkova i 5 Hortijevih rečnih monitora mesec

dana krvavo žarila i palila u danonoćnim sukobima s 3.500 boraca našeg II odreda. Osman je o ofanzivi pisao drugu Titu dosta opširno. Takođe mu je javio da »naša Udarna brigada, zajedno sa snagama III i V odreda, organizuje napad na Ključ i Sanicu« i da će se kao što sam mu savetovao da napiše — »posle te akcije odmah krenuti u pravcu naših snaga prema Mrkonjiću«. Pisao mu je i o borbenom raspoloženju Krajišnika: »Naša vojska spremna je da produži borbu sa neprijateljem i da je vodi bilo na kojem području«. Osman je očekivao da ću se ja brzo naći s drugom Titom, »te će se moći u vezi ove situacije na Krajini donijeti zajednički zaključak«. Javio je Vrhovnom komandantu da »sa našom Udarnom brigadom ide i drug Košta«, pa je tako za kurire Vrhovnog komandanta — jasno pokazan smjer mog kretanja.

^
>

Uoči polaska na Ključ, za Prvom brigadom, s Osmanom sam se dogovorio da obiđe sektor Kozare, gde najteža neprijateljska ofanziva još nije bila obustavljena, iako je u intenzitetu jenjala. Cini mi se da je s Osmanom delimično razbijene jedinice Drugog odreda obišao i Đuro Pucar. U Prvom i Petom odredu nije bilo problema, a Treći se ubrzano sređivao. Na Zmijanje smo poslali grupu boraca, kako bi obnovili i vojne jedinice ustanka, a i političke i društvene organizacije narodnooslobodilačkog pokreta i narodnooslobodilačke odbore. Taj zadatak smo poverili Gojku Gajiću i Milanu Brankoviću, koji su i pre puča rukovodili našim četama na Zmijanju. Uoči odlaska iz Lušci Palanke primio sam njihov opširni izveštaj u kojem su mi javili da su »stigli u Ribnik« i prebacili se na Zmijanje (oni su pisali: »na sektor Gavre Vojvodića«). Od Ribnika preko Manjače nastupali su sa dve čete – sa svojom i Vojvodićevom:

»Naš dolazak ovamo odmah se je čuo u čitavom Zmijanju i odmah su došli neki borci iz Ratkovačkih četa nama u sastav (njih trojica), a juče je iz Sokolovačke čete došlo 5 boraca koji su nam donijeli vijest da će čitava četa doći ovamo ali ne mogu napustiti položaj koga drže prema mus. selima do Sanskog Mosta. Juče smo pisali nekim borcima iz Sokolovačke i Ratkovačke čete i nadamo se povoljnom odgovoru za nas. Prije 4 dana pisali smo Krivokući Trivi u Grace tražeći od njega sporazum, jer smo čuli da bi želio pregovore, a on nam odgovara da sad zasad ne može da pregovara sa nama zato što tvrdi da će Nijemci vršiti na Grmeč ofanzivu i da će ovuda proći vojska, pa iza ofanzive da će tada sa nama pregovarati. Izgleda da je Krivokuća stari lisac kao i dosad i želio je samo da se presaldumi tome ko je jači, jer se danas nalazi uz Drenovića a ipak vodi politiku dvoličnu i piše našim ovdje pomirljiva pisma ... Četa Miće Azarića kopa rovove na Sitnici i nada se napadu partizana od Jajca i Mrkonjića. Svi borci u Manjači (osim četvrte čete Miće Azarića) ne žele da se bore protiv partizana. Velika većina pozadine manjačke raspoložena je za nas i nazivaju četnike ustaše broj

2 i na više mjesta ne daju im hrane, a naročito u Donjem Ratkovu. Prema podacima izgleda da bi svi borci prišli nama, sem čete Miće Azarića, pošto se u toj četi nalazi najviše onih koji su vršili zločine, za koje su predviđene i kazne ... U selu Tramošnjji, Sokolovu, Donjem Ratkovu i Koznici ima mnogo boraca koji bi želeli stupiti u naše redove ali nema oružja, pa javite nam i to da li bi mogli dobiti od vas još oružja.«

Nadao sam se da ćemo s Brankovićevim četama, koje su »popularne za sektor Zmijanja« obezbediti jačanje našeg uticaja u onom kraju, kako bi planirani prodor većih jedinica, što nam je bilo onemogućeno tokom juna i jula zbog kozaračke ofanzive, bio što bolje primljen od naroda. Zmijanje smo jednom izgubili, ali to se po drugi put nije smelo dogoditi. Četnici nas više ni na koji način ne bi smeli zaskočiti. Već smo dobro znali kako s njima treba postupati.

U julu, tučeni od jedinica našeg Trećeg odreda, kao i od ostalih snaga koje su prolazile kroz četnička područja, Drenovići i Marčetići komandiri su nam se sve češće obraćali predlažući pregovore, primirja, pa i saradnju. Tako su nam komandant i komesar »Sokola« Kovačević i Morača 12. jula pisali da im Azarić i Lazičić nude pregovore. Baš kad sam bio na putu prema Ključu, Osman me je u jednom pismu upozorio da treba vrlo oprezno postupati sa svima koji pregovaraju (»povedi računa o pregovorima sa Manjačanima, jer sve Azarićeve, ili bolje Lazičićeve, kitnjaste riječi o kralju i otadžbini imaju samo za cilj da ublaže kapitulaciju na kraju pisma izraženu u onim tačkama ikoje govore o spremnosti na pregovore. Jer makoliko oni u tom pismu srbovali, jasno se vidi da oni žele sporazum, i zbog toga ne treba na sve to gledati jednostrano. Dobro bi bilo kad bi se moglo omogućiti jedan zbor njihovih vojnika, ne ići samo putem pregovora sa njihovim nazovi vođama«). Pisao nam je, i to baš meni, i sam Uroš Drenović. Prvo njegovo pismo sam primio kad sam se vratio u Lući Palanku s Novske planine, a drugo 23. jula. Smatrao sam da mu uopšte ne treba odgovarati. Jedno je bilo osećanje zavedenog seljaka, onih nepismenih ljudi s bosanskih planina, a drugo jasna, izdajnička, kapitulantska orijentacija Uroša Drenovića o kojem smo sasvim precizno znali da je potpisao pakt o saradnji s Italijanima i ustašama.

Na Zmijanju i na području Trećeg odreda »borci iz vojno-četničkih jedinica prebjegavaju sa oružjem u naše jedinice«, pisali su Đuro, Lepa i Osman Pokrajinskom komitetu: »ne samo pojedinačno, nego i u čitavim skupinama. Tako je prešla sokolovačka četnička četa (40–50 pušaka sa komandantom... zatim četnička četa Vojina Babića kod Glamoča ... sa četničkog terena Manjače javilo se 150 omladinaca našim komandama... na nekim mjestima četnička pozadina odbija da daje hranu četnicima, a donosi je partizanima«. Upravo u mestima gde nekad, u aprilu, čete naših udarnih bataljona nisu mogle dobiti ni hrane i prenoćišta, gdje su se vrata zatvarala i ljudi krili čim bi se pojavili borci sa petokrakim zvezdama, sad je situacija bila potpuno izmjenjena: partizani su dočekivani kao vojska sopstvenog interesa, a četnici odbačeni kao izdaja. U takvoj situaciji, pisao je Đuro Pokrajinskom komitetu, »videći da mase otpadaju od njih, četničke vođe pokušavaju da ih raznim manevrima zadrže. Oni pišu pisma štabovima gdje traže pregovore pod četničkom firmom i predlažu saradnju i zajedničku borbu protiv Muslimana i ustaša, ali s tim da i dalje ostanu četnici i zadrže samostalne četničke štabove. Oni se pozivaju na preporuku iz Londona u tome smislu, na brzo ostvarivanje drugoga fronta, mogućnost otvaranja toga fronta u Jugoslaviji itd. Pisma, vidi se, pisana su po instrukcijama sa strane. Dva pisma pisao je takav okoreli izdajnik kao što je Drenović, drugu Kostić; bandit Lazo Tomić pisao je komandantu i političkom komesaru III bataljona, III Odreda i Operativnom štabu; bandit Mile Kecman pisao je V odredu nekoliko puta, a u najnovije vrijeme nudi tobože da preda nama 400 četnika sa 2 bivša jugoslovenska oficira. Jedan od četničkih banditskih vođa nudio je sastanak nekim našim drugovima sa kotarskim pretstojnikom iz Mrkonjića, za koga tvrdi da je zadužio Srbe.

Cilj tih njihovih pisama i ponuda jeste da vještim manevrima dobiju u vremenu, te da zadrže proces diferencijacije koji se razvija između lopovskog četničkog vodstva i zavedenih masa. Oni taj proces, dabome, ne mogu zadržati, ali tim svojim manevrima i lažnim tvrđenjem da su se već sporazumjeli sa nama unose izvjesnu zabunu među naše borce i otupljuju u izvjesnoj mjeri kod nekih naših boraca oštricu prema četničkim izdajcima a to tim više što su neki naši drugovi niži komandanti na svoju ruku vodili razgovore sa raznim četničkim vođama.

Ti razgovori nisu urodili nikakvim plodom a samo su stvorili štetne iluzije među našim borcima o mogućnosti pomirenja sa četnicima (kao takvim).

Zato smo mi po tome pitanju zauzeli slijedeći stav:

Diferencijaciju koja je nastala između četničkog vodstva i masa iz četničke pozadine treba još više produbiti, obračujući se direktno narodu i borcima i pozivajući ili u naše redove. Koristiti slabost izdajničkog vodstva i ne dozvoliti mu da te mase novim lažnim manevrima o sporazumu sa nama skrene s puta kojim su one pošle i zadrži za sebe. Ne voditi sa četničkim vođama pregovore osim sa nekim komandirima i to samo pod uslovom prelaska pod našu komandu s tim da se od bivših četničkih boraca stvaraju dobrovoljačke jedinice, kakvu nam je sugestiju dao i Vrhovni štab.«

Rasulo u četničkim jedinicama je počelo početkom juna, kad je Milutin Morača s Udarnim bataljonom Petog odreda, po zapovesti Operativnog štaba, stigao na područje Glamoča. Dan dva posle dolaska na to područje, već 4. i 5. jufia, Moračine čete su napale na četničke bande Nikole Vještice i Vojina Babića s kojima je u ono vreme bio i Stanko Kutanjac. Vještica je sa svojim »Gvozdenim bataljonom« izbegao borbu, a Babić i Kutanjac, koji su imali svoju »dobrovoljačku vojsku« i do tada ni u jednoj prilici nisu saradivali ni s okupatorom ni s ustašama, poslali su Morači poruku da žele i pregovore i saradnju. Morača nas je o tome izvestio 13. juna:

»... Kada mi nismo otišli na pregovore, došao je do nas Kutanjac, a poslije i Vojin Babić. Kutanjac je uhapšen, a po dogovoru sa drugovima, sa Babićem smo ugovorili da on dovede svoju četvu kod nas, da se ljudi upoznaju i da mu se dadu određeni zadaci. Babić, naime, nije četnik. Međutim, Babić nije došao, izgleda bio je neodlučan, a sumnjao je u nas poslije hapšenja Kutanjca ...«

Ustaše Kutanjca nikad nisu smatrale svojim čovekom. Čak u nekim dokumentima pisanim u junu i julu 1942. godine navode da je Kutanjac »partizanski vođa«. Tako u izveštaju satnika Curaća, komandanta oružničkog krilnog zapovjedništva Jajce od 22. jula stoji:

»Naoružani četnici na području kotora Varcar Vakuf i Jajce u glavnom su prešli skupini Uroša Drenovića kao svome vođi, koji surađuje sa našim građanskim i domobranskim vlastima. Na poziv domobranskih vlasti da se

jave pravoslavci radi odsluženja djelatnog razdoblja ovi mladići rođeni 1922. i 1923. godine koji su bili pozvani, se slabo odazivaju. Tako se 11. VII. 1942. pravoslavci – nisu odazvali na vojnu dužnost, već su otišli od svojih kuća sa područja kotara Jajca, i javili se četničkoj skupini u selu Imljani... 5. srpnja 1942. prešla je jedna skupina četnika iz Janja, kotar Jajce na područje kotara Bugojno i bez ikakve djelatnosti sklonili se u sela Brežičane, Skakavce i Zijamet, kotar Bugojno. Između ove grupe četnika i partizana izgleda da je došlo do žestoke borbe u planini Hrbaljane, kotar Glamoč, u kojoj je borbi poginuo partizanski vođa Stanko Kutanjac.«

Stanka Kutanjca su u naš štab u Luči Palanci drugovi iz Udarnog bataljona doveli vezanog. Izgledao je jadno, malaksao, bez volje. Čim su ga uveli k meni umesto pozdrava, glasom beznađa reče:

– Svršite već jednom ovo maltretiranje, streljajte me...

Kutanjca sam tada video prvi put. Bilo mi je javljeno da ga dovode, ali nisam očekivao da je vezan i da je toliko utučen. Naredio sam da ga odmah odvežu i da nas ostave same. Kasnije je u razgovoru sudjelovao i Đuro Pucar, a popodne i Osman Karabegović. Pre svega, želeo sam razjasniti: da li je Kutanjac za borbu protiv okupatora. Tu dvojbe nije bilo: od prvog ustaničkog pucnja, borio se protiv okupatora. Njegove jedinice nikad nisu bile četničke, nego »dobrovoljačka vojska«. Bilo je jasno da nije po sredi njegov kukavičluk, niti izdajničko četničko opredelenje, već političko nesnalaženje. Još u početku razgovora, pre nego je shvatio da ništa nemam protiv njega, škrtim, kratkim rečenicama, koje su bile izgovarane kao šifre, rekao je da su ga mnogi izvredali, da ga »ljudi iz komiteta« ne razumeju. Gorčina je zapljuskivala iz njega kad kaže:

– Neki misle da se u ovom ratu protiv okupatora treba da bore samo komunisti!

– Upravo obratno – rekoh. – Ako komunisti i predvode narod u ovoj borbi, ta borba nije nikakav njihov uskosopstvenički interes. Oni su u borbu ušli u interesu potlačenog naroda.

– Zašto se onda meni onemogućuje učešće u toj borbi?

– Ti bremzaš našu borbu! – pomalo ljutito prigovorio

mu je Đuro Pucar. A Kutanjac se počeo zaklinjali da nikad nije bio bremzer:

– Ako je ko štitiio narod, onda sam to bio ja. Šolaja, Metlo, ja ...

– Ne petljaj ti sebe s Metlom i Simelom – prigovorio mu je Pucar.

Hteo je čuti razliku. Ono što mu je Pucar rekao bilo je krajnje neuverljivo. Zbog toga sam se vratio na početnu temu: hoće li on da se stvarno bori protiv okupatora? Ta-da je već bio donekle opušten. Više nije govorio ko čovek unapred opterećen osećajem da je neumitno osuđen, već kao sabesednik ravnopravan sabesednicima. Opširno tumači svoje gledanje na našu narodnooslobodilačku borbu. Uverava nas u vernost toj borbi. Zna naše osnovne stavove, zna i to da smo mi i partizanska i dobrovoljačka vojska. Što onda, pita, nama smeta da njegove čete budu »dobrovoljačka vojska«.

– To nama ne smeta. Zbog toga ti niko ne prigovara.

– A mene hapsite jer vodim dobrovoljačku vojsku. Dokažite da sam ikad i jedan metak ispalio protiv partizana, i ubijte me ...

Posle toga razgovora, u prisustvu Osmana Karabegovića i Drage Mažara, dogovorio sam se s Kutanjcem da se vrati u svoj kraj i da – s našim pismenim ovlašćenjem – osniva svoje čete, koje će se boriti zajedno s nama protiv okupatora, ustaša i četnika.

– I protiv četnika?

– Ako misliš da oni nisu isto što d ustaše ili Italijani.

– Drenović je isto, svi nisu ...

– E, pa ti ih onda razdvoji. Mi, na žalost, više ne možemo da delimo: sve ono što nije s nama, protiv nas je. Ko nije s Drenovićem, neka odbaci oružje ili neka dođe u naše redove, inače – moramo tući sve koji su pod Drenovićevom komandom ...

– Tući ću i ja one koji izvršavaju Drenovićeva naređenja.

Tako smo se i rastali.

Kasnije se pokazalo da smo ispravno postupili. A da je organizovanijeg napora i malo više umeća, pa da se tako porazgovaramo i dogovorimo i s nekim drugima, možda

bismo i u tim slučajevima uspjeli. No, u julu, s četničkim vođama više nismo želeli nikakve pregovore. Oni su 28. juna zajedno s domobranima napali položaje Drvarskog udarnog bataljona i Metličevu četvu koja se vratila u Treći odred iz Prve brigade. Svi četnički komandiri i komandanti su blisko sarađivali s domobranskim štabovima, ali jedan deo vojnika iz Vještioinog »Gvozdenog bataljona« nije bio za tu saradnju. Obavešteni smo da su neki od tih boraca čak za vreme napada na naše jedinice pucali s leđa u domobrane, jednu grupu su čak razoružali, trojicu-četvoricu koji su iskazivali vernost Paveliću su ubili, a ostale oslobodili i pustili razoružane kućama. Posle tog domobranskog-četničkog napada na partizane, shvativši konačno u koga i za koga puca njihovo oružje, gotovo svi iz »Gvozdenog bataljona« su se razbežali: neki u svoja sela, a većina u jedinice Šolajinog bataljona. Tek komandiri i komandanti s pedesetoricom četnika odlaze k Drenoviću. U tim sukobima i Nikola Vještica je ranjen.

Uoči napada na Ključ, baš kad sam stigao u Crkveno u štab Prve brigade, stigao je tamo i kurir Rade Marjanca, koji mi je preneo Marjančeve poruke o dolasku Vrhovnog štaba, a i izveštaj o situaciji u Trećem odred (o bataljonima »Pelagić« i »Iskra«, a ne i o »Budućnosti« i »Sokolu«, jer su ta dva bataljona u julu bila neposredno pod komandom Operativnog štaba). Marjanac nam je tada pisao da su sve čete »Pelagića« potpuno »na partizanskoj liniji« i da »nikakve trzavice ne postoje u ovom bataljonu, kao ni u pozadini na njegovom sektoru«. Umesto Đoke Jokića, koji je povučen u štab Odreda za sekretara štaba, Vaskrsije Stupar je postavljen za političkog komesara »Pelagića«: »U bataljonu postoje četiri dobro organizovane omladinske pozadinske čete, koje već dugo vremena rade na vojnoj i političkoj obuci te su ndke već u celosti sposobne da prime oružje i stupe u borbu, no kako bataljon nema prilike da dođe do potrebnog oružja za ove čete, to se i dalje vrši obučavanje istih bez oružja. U bataljonu postoji bolnica koja ima na lečenju oko 60 što bolesnika što ranjenika. Higijenski uslovi u bolnici su prilični, dok ista u mnogome oskudeva u sanitetskome materijalu i posteljini. Bolnica ima jednog lekara (Dr. Klajnhapla), jednog zdravstvenog pomoćnika, jednu bolničarku i jednog bolničara. Kod bataljona vlada ekonomska kriza, jer isti uveliko oskudeva sa životnim namirnicama, naročito sa žitom, ali pošto je žetva delimično već otpočela, nadati se je, da će

ovo biti otklonjeno. 32 metra žita poslatih od strane toga štaba primljeni su i već utrošeni.

U drugom bataljonu 'Iskra' pojavila se je četnička banda, 8. maja u Majevcu i Brđanima. Ta sela graniče sa sektorom 'vojno-četničkog bataljona' Uroša Drenovića. U samom početku banda je uspela da nametne svoju komandu nekim četama koje su bile polupartizanske od kojih je formiran vojno-četnički 'Gvozdeni bataljon' pod komandom Vještrice Nikole. U radu oko capanja snaga toga bataljona i izdvajanja poštenih ljudi uspelo se je toliko, da je znatan broj odmah izdvojen tj. ocepljen i formiran u jednu jedinicu i stavljen pod komandu ovoga odreda, a sem toga znatan broj je ocepljen i kod njih se je uspelo da su za svo vreme ostali sasvim neutralni. Dve čete ostale su po strani svih događaja kao partizanske čete koje su u svemu izvršavale naređenja svoje komande bataljona i ovoga odreda i te čete i danas stoje čisto na partizanskoj liniji borbe, iako se nalaze gotovo u sektoru Drenovićevom. Kupreška četa također je očišćena od svih poganih elemenata ...

U ovome bataljonu postoje novoformirane dve omladinske pozadinske čete koje vrše obuku bez oružja.

Zborovi u pozadini održavaju se dosta često na sektorima oba bataljona, no u tome postoje teškoće zbog nedostatka političkih radnika, ali i pored toga zapaža se svakim danom sve veće napredovanje u ovom smislu...«

Kad su Marjanac i Vlatković poslali nama ovaj izveštaj, 23. jula, već su se bili sastali sa štabom Druge proleterske brigade, a odmah posle slanja izveštaja Operativnom štabu, Marjanac je »otišao u Vrhovni štab po pozivu«. Odmah sam održao kratak sastanak s rukovodstvom Prve udarne krajiške brigade i saopštio im da je »drug Tito u Krajini« i da »drug Tito lično smatra na naša borba za Ključ mora biti uspešna«.

Već tada smo u sve jedinice, koje su bile predviđene za napad na Ključ, poslali obaveštenja o koncentraciji snaga. Iz Petog odreda privukli smo Prvi bataljon, iz Trećeg odreda bataljon »Soko« a iz 1. bataljona Prvog odreda samo jednu četvu. Sve starešine, od komandira četa pa naviše, pozvane su za popodne 26. jula na komandantsko izviđanje Ključa.

Uoči polaska na komandantsko izviđanje, 25. jula, održali smo partijsko savetovanje svih bataljonskih biroa Prve brigade. Bio je prisutan i Stefan Mitrović. »Na ovom

savetovanju« pisao je nekoliko dana kasnije Đuri Pucaru Savo Kesar, »pročitano je, proučeno i objašnjeno pismo Pokrajinskog povjereništva za Bosansku Krajinu. Pismo je prorađeno pažljivo sa živom diskusijom po svakoj tački, gdje su se iznosile razne greške i propusti koji su učinjeni u radu naše partijske organizacije. Naročito je uočeno lijevo skretanje, ali je naglašeno da se pri tom – boreći se protiv lijevih grešaka – čuvamo od desnih skretanja (otupljivanje oštrice protiv četnika)... Isto tako smo se složili i u pitanju predloga upućenog višim forumima o održavanju redovnih, ne čestih, nego privremenih, četnih sastanaka, na kojima bi se pred svim vojnicima rješavale razne čisto četne stvari i pitanja. U tom pogledu s nama se složio drug Košta. Napomenuto je da bi partijska ćelija budno da rukovodi tim sastancima... Radi što čvršćeg povezivanja naše vojske i naroda, riješeno je da se u svakoj ćeliji odredi jedan drug, koji će hvatati i držati vezu s narodnooslobodilačkim odborima i partijskim organizacijama u pozadini...«

Razgovor je vođen i o predstojećoj akciji, o napadu na Ključ. Posle savetovanja, razgovori o akciji na Ključ su vođeni u svim ćelijama, a zatim i na četnim sastancima. Održani su i zborovi sa narodom. U Crkvenom je 26. jula »naša mlada kulturna ekipa priredila kulturno-političku priredbu u cilju povezivanja pozadine ovoga kraja i naše vojske... Toj priredbi prisustvovao je i drug Košta i uzeo učešća govorom u kome je izložio značaj Brigade i važnost zadataka koji stoje pred Brigadom... A naročito je istaknuta važnost bratstva naših naroda u borbi protiv okupatora i njegovih slugu i širi razmah ustanka u Hrvatskoj...«

Posle priredbe u Crkvenom krenuli smo na komandantsko izviđanje. Pratila me je velika grupa komandanata, komesara, komandira i kurira. Ključ je bio peti veći grad kojeg sam napadao s krajiškim jedinicama. Budući da smo imali dobra obaveštenja o situaciji u Ključu, a istovremeno procenjivali da je borbeni moral naših jedinica vanredno visok, očekivali smo uspeh. »Ući u Ključ«, govorio sam rukovodiocima jedinica predviđenih za napad, »znači otvoriti vrata u Sansku dolinu, a ući u Sansku dolinu znači obezbediti žetvu!«

U kasno popodne 26. jula nekoliko sati smo osmatrali Ključ. Imali smo dobar pregled. Grad je, pod srednjevjekovnom kulom Stjepana Tomaševića – takozvani Toma-

šević-grad – uklješten između planina Šisfe, Dimitora i Manjače, u gornjem toku Sane. Znali smo da je u gradu nešto preko 500 domobrana 10. pešadijskog puka i da je u okolnim selima prilikom napada potrebno slomiti otpor muslimanske milicije. Komesar 1. krajiške, Ilija Materie, piše kako je »bilo prijatno« sa mnom »učestvovati u izviđanju neprijateljskih položaja i rasporeda snaga u Ključu i oko njega« i da mu je bilo »ugodno posmatrati kako iskusan vojnik prilazi zadatku i kako se odnosi prema njemu, kako rezonuje o svakom detalju«; kaže ujedno da je to »bila i izvanredna prilika za mnoge od nas i da nešto naučimo«. Ne citiram Materica zbog mene. Ponašao sam se kao svaki normalan komandant. Citiram ga zbog Krajišnika: kako su ti, uglavnom vojnički neobrazovani momci, brzo učili! A primer je u ratu, i uopšte u životu – neophodan.

Popodne 26. jula bilo je vedro. Sve dok se nije smračilo osmatrali smo grad. I bez dogleđa smo, gledajući odozgo, s brda, mogli sve videti. Neprijatelj se stisnuo iza rovova i bunkera ispred kojih je bilo i bodljikave žice. Naročito snažno je bio utvrđen Tomaševića-grad. Osmatrajući sve to, okružen komandantima, komesarima i ponekim kurirom, rekoh:

– Neće biti lako. Ali ja verujem u Krajišnike... – i počeh izlagati svoju zamisao za napad.

Nisam bio ni dorekao misao, a u reč mi se uplete jedan od naših kurira: kao, veli, ima on nešto da kaže. Tek što je progovorio, shvatio je – vidi mu se to po licu – da je preterao. Neko od drugova ga lako udari po rebrima. Ostali su mirovali očekujući, očito, da ću prekoriti kurira. Ali nije bilo razloga za prekor. Naš rat nije bio običan rat, i u našem ratu svi smo mi – zavisno o prilici – bili i bombaši, i kuriri, i komandanti. Zašto kurir ne bi imao svoj stav? Ipak, hteo sam znati:

– Ti si iz Ključa?

Kurir, još zbunjen, posle prve plahosti, zabrza:

– Iz Ključa, družo Košta, i znam svaku stopu ...

Izložio je svoju zamisao napada i ja sam svoj već smišljeni plan delimično menjao. Kurir je znao nešto što komandant Operativnog štaba nije imao na umu: kako i ovoga puta neprijatelja ne treba samo tući silinom juriša, nego ga treba nadmudriti, izigrati, prevariti; kurir je rekao:

– Potkopaćemo mu temelje!

Zahvalio sam našem domišljatom kuriru na »u pravi čas i na pravom mestu« iskazanoj samoinicijativi, govorio sam tada – i sećao se pri tome kako je meni drug Tito to objašnjavao, i u Rogatici, i u Foči, pre pola godine – da naši uspjesi ne zavise samo od herojstva naroda i njegove vojske, nego i od sposobnosti svakog od nas, kurira i komandanta, da uvek ume nadmudriti neprijatelja, da ga može tući ne samo snagom svog oružja, koje je redovno slabije od neprijateljskog oružja, nego i svojom superiornom domišljatošću, svojim shvatanjem da o svakome od nas zavisi sudbina svih nas ... Sačuvane su brojne direktive i zapovesti Operativnog štaba u kojima smo tumačili da borce »treba učiti samostalnosti i inicijativi u izvođenju kako sitnih tako i krupnih akcija« ... Kurir je stajao uza me, crven kao rak na žeravici. Još jednom se javio za reč, onda kad sam zatražio od komandanta 1. brigade Ratka Marušića da nađe vod dobrovoljaca, koji će sutra uveče, pre našeg napada – po kurirovoj zamisli – ući koritom male ključke rečice, Sanine pritoke, u grad i napadom iznutra, u 23 časa, naznačiti početak našeg opšteg udara.

– Mislio sam da ih ja povedem – javio se kurir, ovoga puta vrlo, vrlo tiho.

– Dakako – kažem, a Ratko se nasmeja:

– Ja već znam dobrovoljce: Mikana i njegov vod... – govorio je o vodu Mikana Marjanovića, junaka koji će neko vreme posle ovog boja u napadu na Kupres, postati legendaran i – već one jeseni – narodni heroj.

Kasno uveče 26. jula, posle izviđanja, kad smo se već na licu mesta dogovorili šta ko treba u borbi za Ključ da radi, izdiktirao sam zapovest za napad:

»... Prvi bataljon Udarne brigade i Udarne četa bataljona 'Soko' napadaju na grad preko Jarica i Majkića sa zadatkom da jednim dijelom svojih snaga upadnu što brže u grad, a sa drugim dijelom likvidiraju i razoružaju rovove pred gradom. Po završenome zadatku spajaju se sa našim snagama koje napadaju Tomaševića Grad. Poslije toga spajanja ostaju u gradu Udarne četa bataljona 'Soko' i 3. četa 1. bataljona Udarne brigade.

Ostale snage kreću se u pravcu Rejizovići – Hadžići, gdje se vežu sa snagama Udarne brigade.

Drugi bataljon Udarne brigade i 1. četa 1. bataljona Prvog odreda imaju za zadatak da sa svojim snagama prerezu veze između grada na taj način što će napasti na selo Rejzovići i produžiti sa čišćenjem neprijateljskih sela i to: Častovići, Hasići, Hadžići, Pudina Han, Vojići i škola na raskrsnici ceste Petrovac-Sanica. Pored toga imaju zadatak da onemoguće dolazak pomoći u grad.

Bataljon 'Sako' i 2. četa 1. bataljona Petog odreda imaju zadatak da napadnu Tomaševićev Grad i zauzmu visove Breščice s time da ne dozvole odstupanje i utvrđivanje neprijatelja u kuli. Pravac kretanja tih snaga biće Kobaš, Međugorje, gdje će se neprimjetno prebaciti preko Sane i produžiti kretanje preko Plamenica i Humića tako da dođu neprijatelju za leđa. Poslije izvršenoga zadatka te snage spajaju se sa snagama Udarne brigade i produžuju zajednički čišćenje neprijateljskih sela. Manjačka i jedna Petrovačka četa imaju zadatak da likvidiraju neprijateljska uporišta Želin, Kamen i Zgon, da drže zasjede i da onemoguće nadiranje četnika iz Gornjeg Ratkova, Sokolova i Mrkonjić Grada. Prateća četa Udarne brigade, jedno bacačko odjeljenje, dodaje se Manjačkoj i Petrovačkoj četi.

Jedno bacačko odjeljenje dodjeljuje se Drugom bataljonu Udarne brigade. Dva bacačka odjeljenja učestvovala u napadu na grad, s time da tuku neprijateljska uporišta koja budu davala otpor.

Teški mitraljezi:

Dva se dodjeljuju 2. bataljonu Udarne brigade, a četiri potpomažu svojom vatrom nastupanje 1. bataljona Udarne brigade, s time da svojom vatrom tuku prostor između kule i grada i neprijateljske rovove.

Protivotenkovski top:

U času napada sa dva metka tuče kulu, a dva metka u V' grad, a poslije po potrebi.

Glavno previjalište biće u Crkvenom, a svi štabovi bataljona ima da organizuju bataljonska prihvatna previjališta.

Sav plijen pripada Operativnom štabu Bosanske krajine i evakuiše se u Crkveno. Evakuacijom rukovodiće intendant Udarne brigade u zajednici sa intendantima bataljona.

Logor zarobljenika biće logor 1. čete bataljona 'Soko', kod kuće Todorovića.

Nastupanje i osvajanje pojedinih mesta označavaće se paljenjem objekata, tako da se teška oružja mogu ravnati.

Napominje se svima komandantima, komandirima, polkomesarima da će lično biti odgovorni za sve samovoljne aktove počinjene od strane njihovih vojnika, kao što su pljačka, ubistva civilnoga stanovništva, lične osvete i tome slična djela.

Operativni štab nalaziće se u kući (paljevina) Blaževića.«